

**ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ»**

**ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Θεολογία και Λατρεία στην Εκκλησία**

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΟΛΟΧΙΔΗΣ
Αρ. Μητρώου : 163689
std163689@ac.eap.gr

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ:
Α΄ Δρ. ΕΙΡΗΝΗ ΑΡΤΕΜΗ
Β΄ Δρ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΑΡΑΣ

ΑΘΗΝΑ - ΠΑΤΡΑ 2026

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Εκκλησία από τα πρώτα της ακόμα βήματα πριν από περίπου δύο χιλιάδες χρόνια, επρόκειτο να αποτελέσει το δημιούργημα, όπως επίσης και το σώμα του ίδιου του σαρκωμένου Υιού και Λόγου του Θεού. Η εγκαθίδρυσή της, πέραν του κηρύγματος και της επίγειας δράσης του Ιησού Χριστού, οριστικοποιήθηκε και «σημαδεύτηκε» ανεξίτηλα μέσα από την ιλαστήρια θυσία Του επί του σταυρού, όπως επίσης όμως μέσα και από την Ανάστασή Του, και με την οποία τέθηκαν οι βάσεις για την σωτηρία του κόσμου και του ανθρώπινου γένους από τα δεσμά του θανάτου και της αμαρτίας στην εποχή των Εσχάτων.

Η ίδια η Εκκλησία, ως οργανισμός συγχρόνως όμως, εξ αρχής δεν έπαυε να είναι βασισμένη σε ένα πολύ συγκεκριμένο συνισταμένων και κανόνων συναφών ειδικά με το χώρο της δογματικής θεολογικής σκέψης. Αυτή η δογματική θεολογία άλλωστε, επρόκειτο να αποκρυσταλλωθεί κατά την ιστορική πορεία της Εκκλησίας μέσω των διαφόρων Τοπικών και Οικουμενικών Συνόδων, καθορίζοντας μάλιστα ταυτόχρονα και την λατρεία του εκκλησιαστικού σώματος. Φυσικά, ως προς αυτό το ζήτημα θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και το ότι ανέκαθεν είχε υπάρξει πάρα πολύ σημαντική και η προσφορά διαφόρων εκκλησιαστικών Πατέρων που μέσα από τα έργα και κείμενα τους, επρόκειτο να ερμηνεύσουν την θεολογική σκέψη του Χριστιανισμού.

Μια τέτοια διαδικασία εξάλλου, αφορούσε και την ερμηνεία των διαφόρων χωρίων μέσα από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, τη στιγμή που κάποιος θα ήταν εφικτό, να επισημάνει την διαχρονική σημασία και συνεισφορά του έργου Πατέρων, όπως ήταν ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής και ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός. Η ίδια η λατρευτική ζωή της Εκκλησίας, όπως συμβαίνει κατά την διάρκεια του Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας, είναι δείγμα της ενότητας του εκκλησιαστικού σώματος. Επίσης, είναι γεγονός πως στη σύγχρονη εποχή της εκκοσμίκευσης όντως φαίνεται πως προκύπτει μια τάση αποσύνδεσης της λειτουργικής συνείδησης και της σχέσης μεταξύ λατρείας και θεολογίας, πρόκληση που καλείται να αντιμετωπίσει η σύγχρονη Εκκλησία.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Θεολογία, Λατρεία Εκκλησίας, Δογματική, Μάξιμος Ομολογητής, Ιωάννης Δαμασκηνός, Θεία Ευχαριστία, Κατήχηση και Λειτουργική εκπαίδευση.

ABSTRACT

From its very first steps some two thousand years ago, the Church was destined to become the creation, as well as the body, of the incarnate Son and Word of God Himself. Its establishment, beyond the preaching and earthly actions of Jesus Christ, was finalized and "marked" indelibly by His atoning sacrifice on the cross, as well as by His Resurrection, which laid the foundations for the salvation of the world and the human race from the bonds of death and sin in the Last Days.

The Church itself, as an organization, has always been based on a very specific set of principles and rules related specifically to the field of dogmatic theological thought. This dogmatic theology was to crystallize in the course of the Church's history through various Local and Ecumenical Councils, which also determined the worship of the ecclesiastical body. Of course, on this issue, we should also keep in mind that there has always been a very important contribution from various Church Fathers who, through their works and writings, interpreted the theological thought of Christianity.

Such a process also involved interpreting various passages from the Old and New Testaments, at a time when it was possible to highlight the timeless significance and contribution of the work of the Fathers, such as St. Maximus the Confessor and St. John of Damascus. The very worship life of the Church, as it happens during the Mystery of the Divine Eucharist, is an example of the unity of the ecclesiastical body. It is also true that in the modern era of secularization, there does indeed seem to be a tendency to disconnect liturgical consciousness and the relationship between worship and theology, a challenge that the modern Church is called upon to address.

KEY WORDS:Theology, Church Worship, Dogmatics, Maximus the Confessor, John of Damascus, Holy Communion, Catechesis and Liturgical Education.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Λέξεις Κλειδιά

Abstract

KeyWords

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ

1.1 Ορισμός και Περιεχόμενο της Θεολογίας

1.2 Η Έννοια της Λατρείας στην Ορθόδοξη Παράδοση

1.3 Η Αναγκαιότητα Συνδυασμού Θεολογίας και Λατρείας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΒΙΒΛΙΚΑ ΒΑΣΙΚΑ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

2.1 Λατρεία στην Παλαιά Διαθήκη

2.2 Λατρεία στην Καινή Διαθήκη

2.3 Λειτουργική Πράξη ως Συνέχεια της Αποστολικής Εμπειρίας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

3.1 Η Συμβολή των Πατέρων στη Διαμόρφωση της Λειτουργικής Ζωής

3.2 Θεολογία του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητού για τη Λειτουργία

3.3 Ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός και η Θεολογία των Ύμνων

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΩΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ

4.1 Η Δομή και η Θεολογική Περιεχόμενο της Θείας Λειτουργίας

4.2 Το Μυστήριο της Ευχαριστίας και η Ενότητα της Εκκλησίας με τον Χριστό

4.3 Η Λειτουργική Πράξη ως Εμπειρική Θεολογία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΠΙΣΤΩΝ

5.1 Η Λατρεία ως Μέσο Θεολογίας και Μεταμόρφωσης

5.2 Η Προσευχή, τα Μυστήρια και η Προσωπική Σχέση με τον Θεό

5.3 Η Κατήχηση και η Λειτουργική Εκπαίδευση των Πιστών

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

6.1 Η Αποδυνάμωση της Λειτουργικής Συνείδησης

6.2 Προτάσεις για την Ανανέωση της Σχέσης μεταξύ Θεολογίας και Λατρείας

6.3 Η Συμβολή της Εκκλησίας στην Επανασύνδεση Θεωρίας και Πρακτικών

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

-Συμπεράσματα

-Προοπτικές για περαιτέρω μελέτες

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την βοήθεια των ανθρώπων που με στήριξαν και με βοήθησαν με διάφορους τρόπους κατά την διάρκεια της συγγραφής της. Θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην Α' επιβλέπουσα καθηγήτρια μου κ. Ειρήνη Αρτέμη, για την εμπιστοσύνη, την καθοδήγηση και τη στήριξη που μου παρείχε κατά τη διάρκεια της εκπόνησης αυτής της διατριβής. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω και τον Β' επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Αναστάσιο Μαρά για τις υποδείξεις και τις πολύτιμες συμβουλές του. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου για την ηθική στήριξη και κατανόηση καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησής της.

Αφιερωμένη στο Δημήτρη μου, τον αδελφό μου,

ως αντίδωρο τιμής και μνήμης

για τα χρόνια που ζήσαμε μαζί.

Καβάλα, 27 Απριλίου 2026

N. M.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η θεολογία, αλλά και η θεία λατρεία της Εκκλησίας κάθε άλλο παρά είναι αποτέλεσμα κάποιας παρθενογένεσης.¹ Κι αυτό από την άποψη, πως η ύπαρξή τους είχε εκκολαφθεί ήδη ακόμα μέσα και από την αρχαία ιουδαϊκή λατρεία και της οποίας μια σειρά από στοιχεία εξάλλου, υπήρξαν προτυπώσεις στοιχείων της ίδιας της χριστιανικής λατρείας, αλλά και της δογματικής θεολογίας της Εκκλησίας του Χριστού.² Κάτι τέτοιο εδώ εξάλλου, είναι συνδεδεμένο με το ότι η πρώτη χριστιανική εκκλησία επρόκειτο να προσλάβει πολλά λειτουργικά στοιχεία από την ιουδαϊκή λατρευτική πράξη, τη στιγμή εξάλλου που αξιοποίησε και ένα σύνολο διαφόρων ψαλμών, καθώς και βιβλικών αναγνωσμάτων ή ακόμα και τις λειτουργικές ευλογίες «αμήν» και «αλληλούια».

Φυσικά όλο το αφετηριακό έναυσμα αναφορικά με την λατρευτική πράξη στην Εκκλησία επρόκειτο να δοθεί μέσα από τα λόγια και τις πράξεις του Ιησού Χριστού, όπως περιγράφονται εντός των κειμένων των Ευαγγελίων στην Καινή Διαθήκη. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα, πιο συγκεκριμένα, είναι εκείνο της εισαγωγής των μαθητών του Κυρίου στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, όπως τους παραδόθηκε μέσα από το γεγονός του Μυστικού Δείπνου. Επί παραδείγματι, διαβάζει κανείς 26^ο κεφάλαιο του Κατά Ματθαίον Ευαγγελίου: «Ἐσθιόντων δὲ αὐτῶν λαβὼν ὁ Ἰησοῦς τὸν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ ἐδίδου τοῖς μαθηταῖς καὶ εἶπε· λάβετε φάγετε· τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου· 27 καὶ λαβὼν τὸ ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες· 28 τοῦτο γάρ ἐστι τὸ αἷμά μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης τὸ περι πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. 29 λέγω δὲ ὑμῖν ὅτι οὐ μὴ πῖω ἀπ' ἄρτι ἐκ τούτου τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης ὅταν αὐτὸ πίνω μεθ' ὑμῶν καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρὸς μου».³

Σε κάθε περίπτωση επίσης, ανέκαθεν υπήρξε συνδεδεμένες άμεσα η Λατρεία και η Θεολογία. Αυτό είναι κάτι που προκύπτει εξάλλου με βάση το ότι με την λατρεία, η Εκκλησία προσλαμβάνει την κτιστή πραγματικότητα, με άλλα λόγια, τον χώρο, το χρόνο, την ύλη και την τέχνη με έναν τέτοιο τρόπο, προκειμένου να επέλθει ο εξαγιασμός τους. Κι αυτό, καθώς η

¹Φύλιας Γ., *Λειτουργική*, τόμος Α', εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 2006, σελ. 20

²Φουντούλης Ι., *Λειτουργικά Α' Εισαγωγή στη Θεία Λατρεία*, εκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη, 2003, σελ. 23

³Ματθ. 28, 26 - 29

λατρευτική πράξη παράλληλα συνιστά και έναν τρόπο, με τον οποίο τα ανθρώπινα, κτιστά όντα βιώνουν βασικές πτυχές και αιώνιες αλήθειες που συγκροτούν την ίδια την δογματική θεολογία της χριστιανικής Εκκλησίας.

Υπό το πρίσμα των παραπάνω γενικότερων εισαγωγικών επισημάνσεων και παρατηρήσεων η συγκεκριμένη διατριβή έχει ως κεντρικό της στόχο την ανάδειξη της άμεσης σχέσης ανάμεσα στην εκκλησιαστική θεολογία και λατρεία. Ως προς τη μεθοδολογία παράλληλα, είναι ενδεικτικό, πως γίνεται χρήση της βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Με άλλα λόγια, υφίσταται η χρήση και αναφορά σε έργα, βιβλία, μελέτες και άρθρα συναφή προς το υπό εξέταση αντικείμενο. Συγχρόνως όμως την ίδια στιγμή, η διατριβή ασχολείται και με την αναφορά στο περιεχόμενο πρωτογενών πηγών, όπως είναι τα κείμενα της Αγίας Γραφής (όπως η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη), αλλά και κείμενα διαφόρων Πατέρων της Εκκλησίας. Όλο αυτό το υλικό επίσης, επιχειρείται εδώ να συνδυαστεί όσο το δυνατόν καλύτερα, και να αναλυθεί όσο το δυνατόν πιο κριτικά.

Θα ήταν εφικτό επιπλέον, να γίνει λόγος και ως προς μια σειρά συγκεκριμένων ερευνητικών ερωτημάτων που θα μπορούσαν να κριθούν χρήσιμα, αναφορικά με την πραγματοποίηση αυτής της βιβλιογραφικής έρευνας:

- Κατά πόσο κρίνεται αναγκαία η διαδικασία της άμεσης σύνδεσης της θεολογίας με τη λατρεία εντός της Εκκλησίας;
- Κατά πόσο η λατρεία στα πλαίσια της χριστιανικής Εκκλησίας βασίστηκε διαχρονικά στην λατρεία της Παλαιάς Διαθήκης και του εβραϊκού κόσμου;
- Ποια ήταν η συμβολή εκκλησιαστικών Πατέρων, όπως ο Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής, και ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός, αναφορικά με την εξελικτική πορεία της ορθόδοξης θεολογικής σκέψης;
- Ποιος είναι ο ρόλος της Κατήχησης, αλλά και της Θείας Λειτουργίας στην Εκκλησία, ως προς την καλλιέργεια της θεολογικής παιδείας και συνείδησης των πιστών;
- Ποιες θα μπορούσαν να θεωρηθούν εν γένει, πως είναι οι προοπτικές, σχετικά με την ανάδυση εκ νέου μιας ώριμης και αυθεντικής ορθόδοξης συνείδησης των πιστών εντός του εκκλησιαστικού σώματος;

Ως προς την δομή της διατριβής, ένα πρώτο κεφάλαιο αφορά κάποια γενικότερα εισαγωγικά στοιχεία περί Θεολογίας και Λατρείας. Συγκεκριμένα γίνεται λόγος περί του ορισμού και περιεχομένου της Θεολογίας, όπως όμως και ως προς την έννοια της Λατρείας

στην Ορθόδοξη Παράδοση. Ακόμα, τονίζεται και η αναγκαιότητα του συνδυασμού μεταξύ Θεολογίας και Λατρείας. Ένα δεύτερο κεφάλαιο είναι συναφές με την λατρεία στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, όπως και στην λειτουργική πράξη, ως συνέχεια της αποστολικής εμπειρίας.

Εν συνεχεία το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στην Πατριαρχική Παράδοση και την Λειτουργική Θεολογία. Πιο συγκεκριμένα, εδώ αναφέρονται τα σχετικά με την συμβολή των Πατέρων στη Διαμόρφωση της Λειτουργικής Ζωής. Υπό αυτό το πρίσμα, υφίσταται η αναφορά στην Θεολογία του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητού για τη Λειτουργία, αλλά και σε εκείνη του αγίου Ιωάννη του Δαμασκηνού και τη Θεολογία του αναφορικά με τον κόσμο της υμνολογίας.

Το τέταρτο κεφάλαιο επισημαίνει το πώς η θεολογική λειτουργία συνιστά θεολογική έκφραση. Το εν λόγω αντικείμενο, εκφράζεται μέσα από τη Δομή και το Θεολογικό Περιεχόμενο της Θείας Λειτουργίας. Μια τέτοια διάσταση εδώ είναι σχετική και με το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας και συνακόλουθα την Ενότητα της Εκκλησίας με τον Χριστό. Όλα αυτά εξάλλου είναι έκφραση συγχρόνως και της Λειτουργικής Πράξης ως Εμπειρικής Θεολογίας.

Το πέμπτο κεφάλαιο αναδεικνύει την σημασία της Λατρείας στη ζωή των πιστών. Μια τέτοια σημασία αποτυπώνεται μέσα από τη Λατρεία ως ενός μέσου Θεολογίας και Μεταμόρφωσης. Το δεύτερο υποκεφάλαιο εδώ αναφέρεται στην Προσευχή, τα Μυστήρια και την Προσωπική Σχέση με τον Θεό. Το τρίτο υποκεφάλαιο έχει σχέση με την Κατήχηση και τη Λειτουργική Εκπαίδευση των Πιστών.

Το έκτο κεφάλαιο έχει σχέση με τις προκλήσεις, αλλά και τις προοπτικές που υφίστανται στη σύγχρονη εποχή, αναφορικά με την σύνδεση ανάμεσα στη Θεολογία και τη Λατρεία του εκκλησιαστικού σώματος. Το πρώτο υποκεφάλαιο συγκεκριμένα, έχει σχέση με την αποδυνάμωση της Λειτουργικής Συνείδησης. Το δεύτερο υποκεφάλαιο προβάλλει μια σειρά από προτάσεις για την Ανανέωση της Σχέσης μεταξύ Θεολογίας και Λατρείας. Τέλος, ένα τρίτο υποκεφάλαιο, προβάλλει την συμβολή της Εκκλησίας στην Επανασύνδεση Θεωρίας και Πρακτικών.

Στα Συμπεράσματα τέλος, πέραν ορισμένων συμπερασματικών παρατηρήσεων, προβάλλονται και ορισμένες προτάσεις αναφορικά με τη δυνατότητα για περαιτέρω μελέτες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ

1.1 Ορισμός και Περιεχόμενο της Θεολογίας

Αν ο κόσμος του ιστορικού είναι ένας κόσμος ουσιαστικών και ρημάτων - ανθρώπων, τόπων και γεγονότων - ο κόσμος της θεολογίας θα μπορούσε να ονομαστεί κόσμος επιθέτων. Θα μπορούσε σε αυτό το σημείο κάποιος να αναλογιστεί, ότι η βαρυσήμαντη αγωνία της Χριστιανικής Εκκλησίας στην πρώτη από τις Οικουμενικές Συνόδους ήταν, το να διευκρινιστεί ένα συγκεκριμένο ζήτημα, με άλλα λόγια, αυτό ενός μόνο επιθέτου, του «ομοούσιου», που όριζε τη σχέση του Υιού με τον Πατέρα.⁴

Κάθε φορά που η θεολογία επιδιώκει να εκφράσει τη φύση της Θεότητας, ασχολείται κυρίως με λέξεις που περιγράφουν και τροποποιούν· είτε καταφατικά, δηλώνοντας τι γίνεται αντιληπτό ως ο Θεός, είτε αρνητικά, με αυτό που οι θεολόγοι ονομάζουν αποφατική μέθοδο, η οποία επιχειρεί να πει τι είναι ο Θεός επιβεβαιώνοντας τα πράγματα που δεν είναι.⁵

Έτσι συμβαίνει και με τη φύση της Εκκλησίας. Οι Σύνοδοι εξέφρασαν τα ουσιώδη «σημάδια» της Εκκλησίας, ως Σώματος του Χριστού, με βάση τη θεϊκή της φύση, επομένως με επίθετα. Είναι Μία. Είναι Αγία. Είναι Καθολική, με την έννοια της Παγκόσμιας. Είναι Αποστολική. Αλλά ένα από τα πράγματα που έχουμε ανακαλύψει στη σύγχρονη οικουμενική συνάντηση είναι ότι δεν συμερίζονται όλες οι ομάδες αυτή την κατανόηση της φύσης της Εκκλησίας. Ακούμε πολλές συζητήσεις για την «ενότητα» και την «καθολικότητα», με τέτοιο τρόπο ώστε τα σημάδια της Εκκλησίας να ανάγονται σε ουσιαστικά, και επομένως σε αφαιρέσεις. Το Σύμβολο της Πίστεως και οι Πατέρες μιλούν μόνο με επίθετα, διακηρύσσουν την πίστη μας στη Μία, Αγία, Καθολική και Αποστολική Εκκλησία.⁶

Αναφερόμαστε σε αυτήν ως ομολογία πίστης - όχι ως μια στείρα φόρμουλα πίστης που επαναλαμβάνεται μηχανικά εκτός του πλαισίου της λατρείας, όχι ως κάποιο είδος

⁴Contos L., “Orthodox Theology -An Introduction”, in <https://www.goarch.org/-/introduction-to-the-orthodox-church>,

⁵Contos L., “Orthodox Theology -An Introduction”, in <https://www.goarch.org/-/introduction-to-the-orthodox-church>,

⁶Contos L., “Orthodox Theology -An Introduction”, in <https://www.goarch.org/-/introduction-to-the-orthodox-church>

εδαφικής διεκδίκησης στον πνευματικό χώρο που δημιουργείται από στενότητα καρδιάς και νου, αλλά ως επιβεβαίωση ορισμένων θεμελιωδών πεποιθήσεων για τις οποίες είμαστε βαθιά και ακλόνητα πεπεισμένοι.⁷

Ούτε, ισχυριζόμενοι ότι αυτά είναι τα ουσιώδη χαρακτηριστικά της Εκκλησίας, υπονοούμε ότι τα ίδια σημάδια μπορεί να μην βρίσκονται εκτός της Εκκλησίας, αφού η Εκκλησία είναι η παρουσία του Χριστού στον κόσμο. Απέναντι στις προφανείς και συχνά σκανδαλώδεις διαιρέσεις εντός της Χριστιανοσύνης, μπορούμε μόνο να επαναλάβουμε τα λόγια του Αλεξέι Χομιάκοφ, ότι η Εκκλησία είναι μία με τρόπους που μπορεί να μην κατανοούμε πάντα πλήρως ή που ο Θεός δεν έχει ακόμη θελήσει να μας αποκαλύψει.⁸

Επιπλέον, ακόμη και στην εποχή της Καινής Διαθήκης οι σπόροι της διαίρεσης ήταν εμφανείς, ή τουλάχιστον η αληθινή φύση της Εκκλησίας ως Σώματος του Χριστού κατανοούνταν και βιώνονταν ατελώς. Έτσι, ο Άγιος Παύλος ζητά από τους Κορινθίους να μην προβαίνουν εν γένει στην διαίρεση του σώματος του ίδιου του Ιησού Χριστού, με άλλα λόγια να μην δημιουργούν σχίσματα εντός του εκκλησιαστικού σώματος, μέσω της ανάδειξης προσωπικών ερμηνειών του θείου Λόγου και κηρύγματος. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει ενδεικτικά στα ακόλουθα χωρία αυτής της επιστολής του ο Απόστολος Παύλος τα ακόλουθα: «Καθάπερ γὰρ τὸ σῶμα ἓν ἐστὶ καὶ μέλη ἔχει πολλά, πάντα δὲ τὰ μέλη τοῦ σώματος τοῦ ἑνός, πολλὰ ὄντα, ἓν ἐστὶ σῶμα, οὕτω καὶ ὁ Χριστός· καὶ γὰρ ἓν ἐνὶ Πνεύματι ἡμεῖς πάντες εἰς ἓν σῶμα ἐβαπτίσθημεν, εἴτε Ἰουδαῖοι εἴτε Ἕλληνες, εἴτε δοῦλοι εἴτε ἐλεύθεροι, καὶ πάντες εἰς ἓν Πνεῦμα ἐποτίσθημεν. καὶ γὰρ τὸ σῶμα οὐκ ἔστιν ἓν μέλος, ἀλλὰ πολλά. ἐὰν εἴπῃ ὁ πούς, ὅτι οὐκ εἰμὶ χεῖρ, οὐκ εἰμὶ ἐκ τοῦ σώματος, – οὐ παρὰ τοῦτο οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ σώματος; καὶ ἐὰν εἴπῃ τὸ οὖς, ὅτι οὐκ εἰμὶ ὀφθαλμός, οὐκ εἰμὶ ἐκ τοῦ σώματος, – οὐ παρὰ τοῦτο οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ σώματος; εἰ ὅλον τὸ σῶμα ὀφθαλμός, ποῦ ἡ ἀκοή; εἰ ὅλον ἀκοή, ποῦ ἡ ὄσφρησις; νυνὶ δὲ ὁ Θεὸς ἔθετο τὰ μέλη ἓν ἕκαστον αὐτῶν ἐν τῷ σώματι καθὼς ἠθέλησεν».⁹

Εδώ το ζήτημα της ενότητας του εκκλησιαστικού σώματος, με άλλα λόγια, προβάλλεται μέσα από την αντιστοιχισή του, ως περίπτωσης, με το ίδιο το ανθρώπινο σώμα.

⁷Contos L., “Orthodox Theology -An Introduction”, in <https://www.goarch.org/-/introduction-to-the-orthodox-church>,

⁸Gavriilyuk, P.L., *Ο π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ και η ρωσική θρησκευτική αναγέννηση*, μετάφραση Νικόλαος Ασπρούλης, εκδόσεις Εκδοτική Ι. Μητροπόλεως Δημητριάδος, Βόλος, 2022, σελ. 94,

⁹Κορ Α', 12, 12-18.

Τα διάφορα μέλη της Εκκλησίας άλλωστε, είναι αναντικατάστατα και το καθένα τους έχει την δική του, ιδιαίτερη αξία και χρησιμότητα για όλο το εκκλησιαστικό σώμα. Ο ρόλος τους είναι αντίστοιχος εκείνου που έχουν τα διάφορα τμήματα και μέλη του ανθρώπινου σώματος, όπως τα χέρια, τα πόδια, τα μάτια και εν γένει τα διάφορα αισθητήρια όργανα. Όπως συνεργάζονται όλα αυτά τα μέλη του σώματος μεταξύ τους άλλωστε, έτσι αντίστοιχα, υφίσταται η συνεργασία μεταξύ και των μελών της Εκκλησίας. Κι αυτό χωρίς να υφίσταται η παραμικρή διάκριση μεταξύ ανθρώπων από διαφορετικά πολιτιστικά, κοινωνικά, εθνοφυλετικά κλπ., περιβάλλοντα.¹⁰

Η θεολογία επίσης στον ορθόδοξο Χριστιανισμό είναι συνυφασμένη εννοιολογικά με τον όρο «αλήθεια». Αποτυπώνει με άλλα λόγια, αυτό, το οποίο θεωρείται αιώνιο και αληθινό και που εδώ είναι συνδεδεμένο με το λόγο του Θεού και με τις ευρύτερες και βαθύτερες σωτηριολογικές προεκτάσεις για το ανθρώπινο γένος. Προεκτάσεις δηλαδή, που με βάση αυτήν την αιώνια αλήθεια περί σωτηρίας ειδικότερα από τα δεσμά του θανάτου και της αμαρτίας, συνακόλουθα έχουν να κάνουν και με την προοπτική της ολοκληρωτικής ανακαίνισης του ανθρώπου και της κτίσης στα Έσχατα.

Μάλιστα η θεολογία, με άλλα λόγια, αφορά συγκεκριμένα εκείνο που έχει σχέση με το επιστητό, τη στιγμή που θα ήταν εφικτό ταυτόχρονα να γίνει και μια διάκριση έναντι της γνώσης, χωρίς φυσικά και η τελευταία να υποτιμάται και να θεωρείται ασήμαντη. Δείγμα της σημασίας που έχει εξάλλου και η γνώση, σε συνάρτηση με τον κόσμο της θεολογίας, είναι το ότι ανέκαθεν και στα πλαίσια της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, όσο και στα πλαίσια της πατερικής θεολογίας της χριστιανικής εποχής υπήρξε άμεση σύνδεσή της αλήθειας με την γνώση. Κι αυτό, επειδή θεωρήθηκε πως η γνώση εκφράζει τον πρακτικό χαρακτήρα της αλήθειας.¹¹

Η γνώση από την μεριά της άλλωστε, είναι κάτι που έχει ως πηγή του το επιστητό, με άλλα λόγια, την αλήθεια, ενώ η οποιαδήποτε γνωστική σχέση που πραγματώνει τη μετοχή, είναι αποτέλεσμα μιας κίνησης ή μιας ενέργειας που ονομάζεται μέθοδος. Η τελευταία θα μπορούσε να κρίνει κάποιος πως συνιστά το σύνολο των συμπερασμάτων που μπορεί να προκύψουν μέσα από την ανάλυση και βαθιά διερεύνηση της θεολογίας, με άλλα λόγια, της αλήθειας. Εδώ μάλιστα προκύπτει και το πλαίσιο της γνωσιολογίας που αναπτύχθηκε

¹⁰Νιάρης Κ.Δ., *Ο Απόστολος Παύλος – Απόστολος των Εθνών*, εκδόσεις Αρχύτας, Αθήνα, 2019, σελ. 130

¹¹Ματσούκας Ν., *Δογματική και Συμβολική Θεολογία, Α'. Εισαγωγή στην θεολογική γνωσιολογία*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 38

διαχρονικά στην βυζαντινή φιλοσοφία και θεολογία και στην θεολογική σκέψη φυσικά των Πατέρων της Εκκλησίας.¹²

Σε κάθε περίπτωση φυσικά, σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να σημειωθεί το ότι η θεολογία, δηλαδή, ο λόγος περί Θεού, είναι κάτι που αναφέρεται απαρέγκλιτα και στον τρόπο ζωής μιας συγκεκριμένης κοινότητας ανθρώπων, συγκεκριμένα δηλαδή εκείνης της Εκκλησίας. Η θεολογία είναι ένα βασικό στοιχείο, ως προς τον τρόπο οργάνωσης της εκκλησιαστικής ζωής, με όλες τις φάσεις ανόδου, ανάπτυξης, αλλά ενίοτε ακόμα και πτώσης, κινδύνων και προκλήσεων που μπορεί να έχει να αντιμετωπίσει κατά την διάρκεια της μακράς ιστορικής του πορείας το σώμα του Ιησού Χριστού, με άλλα λόγια, η Εκκλησία. Εντός ενός τέτοιου σώματος εξάλλου, υφίσταται και ένα σύνολο διαφόρων χαρισματικών φορέων και με τους οποίους εκφράζεται άμεσα εξάλλου και το ίδιο το νόημα της ζωής της Εκκλησίας.¹³

Για αυτό το λόγο ταυτόχρονα μάλιστα, η Εκκλησία του Χριστού και η οποία κάνει παράλληλα επίσημα την εμφάνισή της κατά την ημέρα της Πεντηκοστής, μπορεί να θεωρηθεί και το ότι έχει άμεση σχέση και με τον εκλεκτό λαό του Ισραήλ. Και μια τέτοια σχέση είναι δεδομένη, από την άποψη, πως η χριστιανική Εκκλησία είναι ένα μεταγενέστερο, σε σύγκριση με την εποχή του Ισραήλ, στάδιο στα πλαίσια της διαχρονικής πορείας του προαιώνιου σχεδίου της θείας Οικονομίας. Η ζωή της Εκκλησίας, αν δεν υφίστατο μια τέτοια σχέση εξάλλου, θα ήταν κάτι το τελείως έωλο, κάτι που δεν θα είχε κάποια βαθύτερη σημασία και νόημα. Η Εκκλησία φυσικά εδώ πλέον είναι ένα σώμα, που έχοντας συγχρόνως ως βάση της και την ίδια την θεολογία και τα αιώνια δόγματα της αληθείας, προεκτείνεται πλέον πολύ πέρα από τα στενά όρια του λαού του Ισραήλ.

Με την πάροδο του χρόνου, καθώς δέχτηκε επίθεση από αιρέσεις και διχάστηκε από σχίσμα, η Εκκλησία βρέθηκε να αντλεί νέα επίθετα από τη ζωή και την εμπειρία της για να ορίσει τον εαυτό της. Κι αυτό, όχι για να αμφισβητήσει τις βασικές αλήθειες και τον κεντρικό θεολογικό πυρήνα του Συμβόλου της Πίστεως, ούτε για να υποστηρίξει κάποια ιδιαίτερη αξίωση μοναδικότητας, αλλά μάλλον για να αναδείξει τα χαρακτηριστικά και να

¹²Ματσούκας Ν., *Δογματική και Συμβολική Θεολογία, Α'. Εισαγωγή στην θεολογική γνωσιολογία*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 39

¹³Ματσούκας Ν., *Δογματική και Συμβολική Θεολογία, Α'. Εισαγωγή στην θεολογική γνωσιολογία*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 39

οξύνει τα περιγράμματα με τα οποία η Εκκλησία στην ιστορία μπορεί να αναγνωριστεί και να κατανοηθεί.¹⁴

Ο όρος «Ορθόδοξος» συνδυάζει το επίθετο ορθός, που σημαίνει σωστός, ή αληθινός, και το ουσιαστικό δόξα, το οποίο προέρχεται από το ρήμα δοξάζω, «έχω μια γνώμη» ή «πιστεύω». Εξ ου και «ορθή πίστη» ή «αληθινό δόγμα». Αλλά με μια βαθύτερη έννοια σημαίνει επίσης «ορθή λατρεία», αφού δοξάζω μπορεί επίσης να σημαίνει «δοξάζω». Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ο όρος Ορθόδοξος σφυρηλατήθηκε ως μια μορφή άμυνας ενάντια στις αιρετικές ή ετερόδοξες διδασκαλίες που επέμειναν κατά τους αιώνες διαμόρφωσης του χριστιανικού δόγματος διαμέσου της Πατερικής Θεολογίας, των Τοπικών και Οικουμενικών Συνόδων κλπ. Όπως τότε, έτσι και τώρα, υποδηλώνει ένα πλαίσιο θεολογικών προτάσεων που έχουν επεξεργαστεί σε ακριβείς δογματικές διατυπώσεις, ένα σώμα πίστης και μια παράδοση, που έχει διατηρήσει την απόλυτη ακεραιότητά του απέναντι στις αλλαγές και τις καινοτομίες που έχουν συμβεί στον Χριστιανισμό.¹⁵

Εν ολίγοις, η αξίωση της Εκκλησίας στην Ορθοδοξία πηγάζει από την πεποίθηση ότι έχει αποδεχτεί την πίστη των Αποστόλων, όπως περιέχεται τόσο στη γραπτή όσο και στην προφορική Παράδοση, όπως ερμηνεύτηκε από τους Πατέρες μέσω των διαφόρων Τοπικών και Οικουμενικών Συνόδων, δηλαδή, με ομοφωνία, και όπως βιώθηκε από ολόκληρη την Εκκλησία ανά τους αιώνες, ίσως επεξεργασμένη και εμπλουτισμένη, αλλά ουσιαστικά χωρίς αλλαγή ή παρεμβολή.¹⁶

Αυτή η πεποίθηση δεν εκφράζεται πουθενά καλύτερα από ό,τι την πρώτη Κυριακή της Σαρακοστής, η οποία είναι γνωστή ως «Κυριακή του Θριάμβου της Ορθοδοξίας». Η πρώτη περίπτωση για αυτήν την τήρηση ήταν η τελική αποκατάσταση των εικόνων το 843. Αλλά είναι πολύ περισσότερο από μια θριαμβευτική γιορτή που τιμά αυτή ή οποιαδήποτε άλλη συγκεκριμένη «νίκη». Είναι μάλλον στη φύση αυτού που για έναν Προτεστάντη θα ήταν κάτι αντίστοιχο με την λεγόμενη «Κυριακή της Μεταρρύθμισης». Με τη διαφορά φυσικά εδώ το

¹⁴Stylianopoulos T.G., “Scripture and Tradition in the Church”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 22

¹⁵Stylianopoulos T.G., “Scripture and Tradition in the Church”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 22

¹⁶Stylianopoulos T.G., “Scripture and Tradition in the Church”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 23

ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία από την δική της μεριά, γιορτάζει το ακριβώς αντίθετο της «μεταρρύθμισης» των Προτεσταντών, καθώς επιβεβαιώνει ολόκληρο το αρχαίο και αυθεντικό ήθος της Εκκλησίας.¹⁷

Ούτε είναι πλέον, ευτυχώς, απλώς μια περίπτωση κατά την οποία επαναλαμβάνουμε τα αρχαία και τρομερά αναθέματα εναντίον των διαφόρων αιρετικών του παρελθόντος. Αντίθετα, είναι μια επαναβεβαίωση της πίστης, απαλλαγμένης από αιρέσεις και ετερόδοξες διδασκαλίες σε όλες τις μεγάλες δογματικές διαμάχες. Καθώς συμβαίνει στην αρχή της Μεγάλης Σαρακοστής, θα μπορούσαμε κάλλιστα να τη θεωρήσουμε ως την τήρηση της αυτογνωσίας της Εκκλησίας.¹⁸

Η θεολογία δεν είναι πρωτίστως θέμα αντιπαράθεσης με την αποκαλυπτόμενη διδασκαλία της Ορθοδοξίας. Επομένως, ο πρώτος σκοπός και η πρόθεσή της είναι πάντα να εμπνεύσει, να ζεστάνει την καρδιά, να ανυψώσει κάποιον πάνω από την μικροπρεπή ενασχόληση με τη γη, ώστε να διακρίνει τη Θεία αρχή και το τέλος των πάντων και έτσι να του δώσει την ενέργεια και την ενθάρρυνση να αγωνίζεται προς τον Θεό και την Ουράνια Πατρίδα μας.¹⁹

Η Ορθόδοξη Χριστιανική θεολογία συχνά παρουσιάζεται ως ο άμεσος κληρονόμος του δόγματος και της παράδοσης της πρώιμης Εκκλησίας. Αλλά η συνέχεια με το παρελθόν είναι μόνο ένα μέρος της αλήθειας. Θα ήταν ψευδές να συμπεράνουμε ότι το ανατολικό τμήμα της Χριστιανικής Εκκλησίας είναι ούτως ή άλλως στατικό. Η Ορθοδοξία, χτίζοντας πάνω στα πατερικά της θεμέλια, έχει ακμάσει στη σύγχρονη περίοδο. Αυτός ο τόμος εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο η Ορθόδοξη θεολογική παράδοση γίνεται κατανοητή και βιώνεται σήμερα. Διερευνά την Ορθόδοξη κατανόηση του τι είναι η θεολογία: μια έκφραση της

¹⁷Stylianopoulos T.G., “Scripture and Tradition in the Church”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 24

¹⁸Stylianopoulos T.G., “Scripture and Tradition in the Church”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 25

¹⁹Stylianopoulos T.G., “Scripture and Tradition in the Church”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 27

προσευχής εντός της ζωής της Εκκλησίας, τόσο της συλλογικής όσο και της προσωπικής, από την οποία δεν μπορεί ποτέ να διαχωριστεί.²⁰

Από την Ορθόδοξη οπτική γωνία, η Αγία Γραφή, η παράδοση και η Εκκλησία θεωρούνται ως μια ολοκληρωμένη ενότητα με αλληλεξαρτώμενα μέρη. Η Αγία Γραφή βρίσκεται το κέντρο της στο μυστήριο του αιώνιου Χριστού, που καλύπτεται από την Παλαιά Διαθήκη και αποκαλύπτεται στην Καινή. Η παράδοση στην θεολογική της ουσία ορίζεται από το ευαγγέλιο, το σύνολο του σωτήριου μηνύματος της Αγίας Γραφής - δηλαδή, τα καλά νέα του σωτήριου έργου του Θεού εν Χριστώ και Πνεύματι, μέσω του οποίου οι δυνάμεις της αμαρτίας και του θανάτου υπερνικούνται και εγκαινιάζεται η ζωή της νέας δημιουργίας, κινούμενη προς την εσχατολογική δοξολογία ολόκληρου του κόσμου.²¹

Η ίδια η Εκκλησία, η συνεχής ζωντανή κοινότητα του λαού του Θεού, μακριά από το να είναι ένα απλό ιστορικό παράρτημα, είναι το σώμα του Χριστού και ο ναός του Αγίου Πνεύματος, συστατικό της αποκάλυψης. Ως τέτοια, η Εκκλησία αποτελεί το ίδιο το έδαφος από το οποίο αναδύονται η Αγία Γραφή και η παράδοση και μαζί, με τη σειρά τους, αποτελούν μια συνεκτική πηγή αποκάλυψης, τον υπέρτατο κανόνα για τη ζωή της Εκκλησίας.²²

Τρεις πτυχές ορίζουν την ουσία της Βίβλου. Η πρώτη είναι η αφήγηση των μεγάλων πράξεων ή «θαυμάτων» του Θεού (Πράξεις 1:1), που κυμαίνονται από την πράξη της δημιουργίας έως την έκχυση του Πνεύματος κατά την Πεντηκοστή. Αυτές οι μεγάλες πράξεις του Θεού αποτελούν το θεμέλιο της αποκάλυψης από την οποία εξαρτώνται όλα τα άλλα. Μια δεύτερη πτυχή είναι η αποκάλυψη του θελήματος του Θεού που καταγράφεται με τη μορφή εντολών, θεολογικών αληθειών, ηθικών διδασκαλιών και πνευματικής σοφίας σχετικά με τον Θεό και τη σωτηρία.²³

²⁰Archimandrite Lash E., “Biblical interpretation in worship”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 35

²¹Archimandrite Lash E., “Biblical interpretation in worship”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 35

²²Archimandrite Lash E., “Biblical interpretation in worship”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 36

²³Archimandrite Lash E., “Biblical interpretation in worship”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 36

Σε αυτό το επίπεδο διδασκαλίας και καθοδήγησης, η Βίβλος προσφέρει αμέτρητες οδηγίες και νουθεσίες για έναν τρόπο ζωής που ευαρεστεί τον Θεό και οδηγεί στη σωτηρία. Η τρίτη και βαθύτερη πτυχή της Βίβλου είναι η προσωπική συνάντηση και κοινωνία με τον Θεό. Σε αυτό το επίπεδο, η γνώση για τον Θεό οδηγεί σε άμεση γνώση του Θεού στην αγαπητική Του παρουσία και δύναμή, μέσω της προσευχητικής ανάγνωσης και της λατρευτικής ακρόασης του λόγου του Θεού.²⁴

Ο πρωταρχικός σκοπός των Γραφών δεν είναι η απλή μετάδοση θρησκευτικής γνώσης, αλλά μάλλον η προσωπική αυτό - αποκάλυψη και η στενή κοινωνία με το μυστήριο του Θεού. Η Γραφή δεν είναι ποτέ από μόνη της, αλλά ένας ιερός οδικός χάρτης που δείχνει σε έναν πνευματικό κόσμο· αυτό που οι Πατέρες της Εκκλησίας ονόμασαν «αληθινές πραγματικότητες» (τα πράγματα), στην καρδιά του οποίου βρίσκεται το μυστήριο του Χριστού και η νέα ζωή εν Αυτώ.²⁵

Οι ίδιοι οι βιβλικοί συγγραφείς δεν φαίνεται να έχουν λάβει ποτέ υπόψη τον ανθρώπινο παράγοντα στη σύνθεση της Βίβλου. Ομοίως, ορισμένοι πρώτοι χριστιανοί θεολόγοι, όπως ο Αθηναγόρας (2^{ος} αιώνας), και πιθανότατα πολλοί απλοί πιστοί, είχαν μια μάλλον μηχανιστική άποψη για την έμπνευση. Πίστευαν ότι ο Θεός ψιθύριζε απευθείας στο αυτί του ανθρώπινου συγγραφέα, ακριβώς όπως το χέρι του συγγραφέα κατέγραφε τα ακριβή λόγια του Θεού.²⁶

Σε αυτή την περίπτωση, η Βίβλος θα ισοδυναμούσε με ένα είδος τεράστιας εκτύπωσης σε υπολογιστή της σκέψης του Θεού. Κάθε λέξη θα έπρεπε να λαμβάνεται κυριολεκτικά και απόλυτα. Θα έπρεπε κανείς να είναι αφοσιωμένος στην κυριολεκτική ιστορικότητα όλων των γεγονότων στην Παλαιά Διαθήκη και στην κυριολεκτική αλήθεια όλων των θρησκευτικών και ηθικών οδηγιών σε ολόκληρη την Βίβλο. Μια τέτοια προσέγγιση στις γραφές δημιουργεί ένα σύνολο αδύνατων διανοητικών και ηθικών προβλημάτων που σχετίζονται με βιβλικά κείμενα που μιλούν, για παράδειγμα, για το μίσος και τις κατάρες για τους εχθρούς, τη

²⁴Archimandrite Lash E., “Biblical interpretation in worship”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 37

²⁵Archimandrite Lash E., “Biblical interpretation in worship”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 38

²⁶Archimandrite Lash E., “Biblical interpretation in worship”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 39

δολοφονία παιδιών, την ανθρώπινη δουλεία, την υποταγή των γυναικών στους άνδρες και, φυσικά, μια κυριολεκτική δημιουργία επτά ημερών.²⁷

Σε αντίθεση με αυτή την προσέγγιση, οι εξέχοντες Πατέρες της Εκκλησίας του τέταρτου αιώνα –Μέγας Αθανάσιος, Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος ο Θεολόγος, Γρηγόριος Νύσσης και Ιωάννης Χρυσόστομος - αντιλήφθηκαν ένα εγγενές ανθρώπινο στοιχείο πίσω από τη γένεση της Βίβλου. Η Βίβλος είναι ο λόγος του Θεού με ανθρώπινα λόγια. Χωρίς να μειώνουν τη θεϊκή έμπνευση της Αγίας Γραφής στο σωτήριο μήνυμά της, αυτοί οι Πατέρες αναγνώρισαν ότι η αποκάλυψη του Θεού αναπόφευκτα αφορούσε ανθρώπους με πνευματικούς και διανοητικούς περιορισμούς.²⁸

Υιοθέτησαν μια δυναμική άποψη για την έμπνευση που επιτρέπει την πιθανότητα της ανθρώπινης κατανόησης. Δεν πρέπει κάθε εδάφιο της Βίβλου να λαμβάνεται κυριολεκτικά. Το να μιλάμε για την Αγία Γραφή ως «λόγο» του Θεού δεν αναφέρεται απαραίτητα σε κάθε λέξη της Βίβλου, αλλά στο σωτήριο μήνυμα της Βίβλου και σε εκείνα τα αποσπάσματα και τα εδάφια της που επικοινωνούν το σωτήριο μήνυμά της με διάφορους βαθμούς σαφήνειας.²⁹

Ένα παράδειγμα για την κατανόηση της φύσης των γραφών στις θεϊκές και ανθρώπινες πτυχές τους είναι η Ενσάρκωση. Ο Χριστός είναι ο ενσαρκωμένος θεϊός Λόγος (Λόγος) που, με το να γίνει άνθρωπος, βίωσε ολόκληρο το φάσμα των ανθρώπινων χαρακτηριστικών και συναισθημάτων όπως η σωματική ανάπτυξη, η πείνα, ο πόνος, η χαρά, ο θυμός, η λύπη και ο αληθινός θάνατος, εκτός από την αμαρτία.³⁰ Κατ' αναλογία, αν και δεν πρέπει να το παρατραβάω, η Βίβλος είναι μια ενσάρκωση του σωτηρίου θελήματος του Θεού που ενσωματώνεται σε ανθρώπινες κατηγορίες γλώσσας και εκφράσεων που δεν είναι απαραίτητα αλάνθαστες σε κάθε λεπτομέρεια, αλλά μόνο στο υποκείμενο σωτήριο μήνυμα.

²⁷Archimandrite Lash E., “Biblical interpretation in worship”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 42

²⁸Archimandrite Lash E., “Biblical interpretation in worship”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 43

²⁹Archimandrite Lash E., “Biblical interpretation in worship”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 45

³⁰Για παράδειγμα, αυτό αποτυπώνεται με ενάργεια στο Εβρ. 4,15, όπου αναφέρεται: «οὐ γὰρ ἔχομεν ἀρχιερέα μὴ δυνάμενον συμπάθῃσαι ταῖς ἀσθενείαις ἡμῶν, πεπειραμένον δὲ κατὰ πάντα καθ' ὁμοίότητα χωρὶς ἁμαρτίας», όπως επίσης και στο Εβρ. 5,7, όπου συγκεκριμένα τονίζεται ότι: «ὃς ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς σαρκὸς αὐτοῦ δεήσεις τε καὶ ἱκετηρίας πρὸς τὸν δυνάμενον σῶζειν αὐτὸν ἐκ θανάτου μετὰ κραυγῆς ἰσχυρᾶς καὶ δακρῶν προσενέγκας, καὶ εἰσακουσθεὶς ἀπὸ τῆς εὐλαβείας»

Η Γραφή αποτελεί την εικόνα της αλήθειας ή την καταγραφή της αποκάλυψης με ανθρώπινα λόγια και όχι την αρχική άμεση αποκάλυψη πίσω από τα αναφερόμενα βιβλικά γεγονότα και αφηγήσεις.³¹

Η Βίβλος είναι αληθινή και αξιόπιστη στις θεολογικές και ηθικές διδασκαλίες της, αλλά όχι πάντα αλάνθαστη στα συγκεκριμένα ιστορικά και γεωγραφικά της δεδομένα. Επιπλέον, ακόμη και τα θεολογικά και ηθικά αποσπάσματα πρέπει να αξιολογούνται υπό το φως του κυρίαρχου σκοπού και του σωτήριου μηνύματος της Βίβλου. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος θεωρούσε την Αγία Γραφή ως την ταπεινή προσαρμογή (πρόκειται για τη λεγόμενη συγκατάβαση) του Θεού στην ανθρωπότητα από αγάπη. Ολόκληρη η Βίβλος είναι, για να χρησιμοποιήσουμε μια άλλη μεταφορά, μια ταπεινή φάτνη ανθρώπινων εννοιών και γλώσσας που υποδηλώνει τον θείο θησαυρό του μυστηρίου του αιώνιου Χριστού. Τελικά, η Εκκλησία, εμπνευσμένη από το ίδιο Πνεύμα που κίνησε τους βιβλικούς συγγραφείς, έχει την τελική διάκριση και την κανονιστική ερμηνεία για το τι είναι ιστορικό και πολιτιστικό και τι είναι θεολογικό και δεσμευτικό στις γραφές.³²

Το γεγονός ότι η Εκκλησία είναι η θεμελιώδης πραγματικότητα πίσω από τόσο τις γραφές όσο και την παράδοση είναι απολύτως προφανές. Οι μνήμες και οι παραδόσεις ούτε προκύπτουν ούτε διαρκούν χωρίς μια κοινότητα. Όταν ο Θεός κάλεσε τον Αβραάμ, ο Θεός σκόπευε να δημιουργήσει μια κοινότητα. Όταν ο Θεός κάλεσε τον Μωυσή να απελευθερώσει τον Ισραήλ από την Αίγυπτο, ο στόχος του ήταν να εγκαθιδρύσει έναν λαό διαθήκης βασισμένο στο δώρο του Μωσαϊκού νόμου.

Όταν ο Χριστός ανέθεσε στον Παύλο να κηρύξει το ευαγγέλιο στα έθνη, καλώντας τους να ενταχθούν στο ένα σώμα του Χριστού, την Εκκλησία. Η θεία αποκάλυψη δεν συμβαίνει ούτε στο κενό ούτε απευθύνεται κυρίως σε άτομα. Ο λόγος του Θεού εγκαθιδρύει και καλλιεργεί την κοινότητα. Είναι μέσω της κοινότητας, που ο Θεός επιδιώκει να εκπληρώσει τους σκοπούς του στην ιστορία. Στην αμοιβαία αλληλεξάρτησή τους, η Αγία Γραφή, η παράδοση και η Εκκλησία δεν μπορούν να αντιπαραβληθούν μεταξύ τους.³³

³¹ Lash E., Archimandrite, "Biblical interpretation in worship", in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 47

³² Louth A., *Eastern Orthodox Theology*, SPCK Publishing, London, 2013, σελ. 210

³³ Louth A., *Eastern Orthodox Theology*, SPCK Publishing, London, 2013, σελ. 214

Φυσικά, η ίδια η δογματική διδασκαλία και η θεολογική σκέψη της Εκκλησίας διαχρονικά και έχοντας φυσικά τις ρίζες της στο κήρυγμα του σαρκωμένου Υιού και Λόγου του Θεού, με άλλα λόγια, του Ιησού Χριστού, δεν παύει να περιλαμβάνει μια σειρά από συγκεκριμένες πτυχές. Πτυχές, οι οποίες είναι συναφείς με πεδία, τα οποία εννοείται πως αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους άμεσα, συμπληρώνοντας επίσης το ένα το άλλο, και που μέσα από μια τέτοια αλληλοεπίδραση αναδεικνύουν με ενάργεια την προοπτική σχετικά με την πορεία του ανθρώπινου γένους, όπως και όλου του κόσμου συνακόλουθα προς τα Έσχατα και προς την αιώνια σωτηρία από τον θάνατο και την αμαρτία.

Τέτοια πεδία που συγκροτούν αντιστοίχως την Δογματική της Εκκλησίας και της Θεολογίας της, είναι, από την μια μεριά, η Τριαδολογία και η οποία έχει να κάνει, πιο συγκεκριμένα, με την ανάλυση και αναφορά στην θεολογική σκέψη περί των τριών Προσώπων της Αγίας Τριάδος, όπως επίσης όμως και στον τρόπο ύπαρξής Τους και της μεταξύ Τους σχέσης (Πατήρ, Υιός και Άγιο Πνεύμα). Εδώ υπεισέρχονται άλλωστε και στοιχεία συναφή με τις ιδιότητες καθενός εκ των τριών Προσώπων της Τριάδος, ως προς τις ενώσεις και διακρίσεις κλπ.³⁴

Ένα άλλο πεδίο της Δογματικής της θεολογίας είναι επίσης και εκείνο της Χριστολογίας. Στα πλαίσιά του είναι ενδεικτικό, πως τίθενται μια σειρά από επιμέρους ζητήματα, και τα οποία έχουν σχέση π.χ., με την ένωση της θείας και της ανθρώπινης φύσης στο Πρόσωπο του Ιησού Χριστού κατά την σάρκωση του θείου Λόγου. Εδώ ακόμα, προκύπτει άλλωστε, και το ζήτημα των αποτελεσμάτων μέσα από την υποστατική ένωση των δύο φύσεων στο πρόσωπο του Χριστού. Η Χριστολογία εξάλλου, είναι συναφής και με την διαδικασία της διερεύνησης και των διαφόρων προκλήσεων που είχε να αντιμετωπίσει διαχρονικά η Εκκλησία, εξαιτίας των ποικίλων αιρετικών αποκλίσεων, ήδη ακόμα και από τους πρώτους αιώνες της ύπαρξής της. Η κατανόηση της σημασίας περί της αποτελεσματικής αντιμετώπισης των διαφόρων χριστολογικών αιρέσεων μέσω διαφόρων Συνόδων ήταν άλλωστε ανέκαθεν κάτι, που είχε συμβάλει αποφασιστικά ως προς τον καθορισμό τη Ορθόδοξης Θεολογίας, και ήταν συγχρόνως ενδεικτική και ως προς την κατανόηση και της ανάγκης για την άμεση επαφή όλων των μελών της Εκκλησίας με την

³⁴Πατρώνος Γ., *Η χαρά στην Καινή Διαθήκη: με αναφορές για μια Ορθόδοξη θεώρηση της Θεολογίας της χαράς*, εκδόσεις Τήνος, Αθήνα, 1983, σελ. 21

ίδια την κεφαλή της, με άλλα λόγια, τον Ιησού Χριστό. Κι όλα αυτά, υπό το πρίσμα εξάλλου, της προοπτικής περί σωτηρίας και εξαγιασμού του ανθρώπινου γένους.³⁵

Συναφή με όλα τα παραπάνω πεδία της Δογματικής, είναι και εκείνα της Πνευματολογίας, της Ανθρωπολογίας, αλλά και της Εσχατολογίας και της Εκκλησιολογίας. Η μεν Πνευματολογία είναι σχετική εδώ με την ανάλυση και διερεύνηση όλων εκείνων των στοιχείων που συναποτελούν τα συναφή με το έργο και την δράση του Αγίου Πνεύματος εντός της Εκκλησίας και φυσικά πάντα σε άμεση συνάρτηση και προς το σχέδιο της θείας Οικονομίας μες στον κόσμο. Το Άγιο Πνεύμα είναι εκείνο το τριαδικό Πρόσωπο, το οποίο προοικονομεί τα σχετικά με το κομβικό σημείο της ανθρώπινης ιστορίας που αφορά την σάρκωση του Υιού και Λόγου του Θεού, τη στιγμή που εδώ προκύπτει και εκείνη η σωτηριολογική προοπτική για το ανθρώπινο γένος, συνιστώντας κι εκείνη την κεντρική προϋπόθεση για την σωτηρία και την αναγέννηση των πιστών και όλου του εκκλησιαστικού σώματος. Αυτό προκύπτει και από τη στιγμή που το Άγιο Πνεύμα καθίσταται και κατοικία του σώματος των πιστών.³⁶

Αντιστοίχως, σχετικά με την Ανθρωπολογία, μια σημαντική παράμετρος, για παράδειγμα, της ορθόδοξης θεολογίας έχει να κάνει, πιο συγκεκριμένα με την σημασία που έχει για την σωτηρία του ανθρώπινου κτιστού και πεπερασμένου πλάσματος, η πρόσληψη της ανθρώπινης φύσης, ολόκληρης και τέλει από τον Υιό και Λόγου του Θεού, με άλλα λόγια, το δεύτερο Πρόσωπο της Αγίας Τριάδος. Κάτι τέτοιο εντός της χριστιανικής δογματικής Θεολογίας μάλιστα, είναι σχετικό εδώ και με την λεγόμενη Θεολογία περί του Προσώπου. Με βάση την τελευταία ειδικότερα κρίνεται το ότι το κάθε ανθρώπινο ον έχει την δική του ιδιαίτερη και προσωπική αξία και σημασία που αντλεί μέσω της σάρκωσης του θείου Λόγου και με την οποία εξαγιάζεται η ανθρώπινη φύση. Για αυτό το λόγο εδώ άλλωστε, ένα πάρα πολύ σημαντικό γνώρισμα ανέκαθεν στην χριστιανική Θεολογία είχε υπάρξει παράλληλα και η διδασκαλία, αναφορικά με την κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση Θεού δημιουργία του ανθρώπου. Μέσω αυτού μάλιστα, προκύπτει και η θεολογική αρχή περί της

³⁵Γιαγκαζόγλου Σ., «Περί Εκκλησίας», στο Αγόρας Κ., Γιαγκαζόγλου Σ., πατήρ Λουδοβίκος Ν., και Φωτίου Σ., *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, Τόμος Α': Δόγμα, Πνευματικότητα και Ήθος της Ορθοδοξίας*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2002, σ.σ. 178 - 179

³⁶Τρεμπέλας Π.Ν., *Δογματική της Ορθόδοξου Εκκλησίας*, τόμος Α', έκδοση 3^η, Εκδόσεις Σωτήρ, Αθήνα, 1997, σελ. 245

ελεύθερης βούλησης του ανθρώπινου προσώπου, και του σεβασμού προς αυτό, ενός σεβασμού που είναι αδιαπραγμάτευτος.³⁷

Σε άμεση συνάρτηση με όλα τα παραπάνω περί Θεολογίας στην Ορθόδοξη Εκκλησία, είναι δυνατόν να θεωρηθεί, σε αυτό το σημείο, πως είναι όμως και η ιδιαίτερη σημασία της ερμηνευτικής. Η ορθόδοξη ερμηνευτική, αναφορικά με την ίδια την Θεολογία, είναι μια διαδικασία, η οποία έχει ως κεντρικό της προαπαιτούμενο την κατανόηση της βαθύτερης και ουσιαστικής σχέσης που έχει το σύνολο των πιστών του εκκλησιαστικού σώματος με τα τρία Πρόσωπα της Αγίας Τριάδος. Μια τέτοια βαθύτερη σχέση και εξάρτηση των ανθρώπων, με άλλα λόγια, των κτιστών πλασμάτων του Θεού, από το άκτιστο και θείον, δηλαδή τα τριαδικά Πρόσωπα (Πατέρα, Υιό και Άγιο Πνεύμα) είναι δείγμα και της εσχατολογικής προοπτικής της Εκκλησίας. Αυτό είναι σχετικό και ως προς το ότι η ορθόδοξη ερμηνευτική της Θεολογίας μπορεί να προσφέρει ακόμα και μια πρόγευση των Εσχάτων.³⁸

Με όλα τα παραπάνω όμως, ένα άλλο τεράστιας σημασίας κεφάλαιο της Ορθόδοξης Θεολογίας, εννοείται, πως είναι και εκείνο της Εκκλησιολογίας. Σε συνδυασμό και με το ότι η ίδια η Εκκλησία έχει ως κεφαλή της τον ίδιο τον Χριστό και επίσης εξαγιάζεται μέσα από την δύναμη και την παροχή των δώρων του Αγίου Πνεύματος, αντλεί την ταυτότητά της μέσα από το ότι συνιστά βασικό στοιχείο της προαιώνιας βούλησης του Θεού-Πατέρα. Αυτή η ταυτότητα καθορίζει και την πορεία της Εκκλησίας προς την Βασιλεία του Θεού και τον κόσμο των Εσχάτων.³⁹

³⁷Ζηζιούλας Ι., «Από το Προσωπείον εις το Πρόσωπον. Η συμβολή της Πατερικής Θεολογίας εις την έννοια του προσώπου», στο *Χαριστήρια εις τιμήν του Μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνος Μελίτωνος*, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη, 1977, σελ. 286

³⁸Αντωνόπουλος Α., «Ερμηνευτική και θεολογική διαχρονικότητα», στο Α. Αντωνόπουλος, Σ. Δεσπότης, *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, Τόμος Γ', Διαχρονικές συνιστώσες της χριστιανικής θεολογίας στην Εκκλησία*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2008, σελ. 239

³⁹Γιαγκαζόγλου Σ., «Περί Εκκλησίας», στο Αγόρας Κ., Γιαγκαζόγλου Σ., πατήρ Λουδοβίκος Ν., και Φωτίου Σ., *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, Τόμος Α': Δόγμα, Πνευματικότητα και Ήθος της Ορθοδοξίας*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2002, σελ. 160

1.2 Η Έννοια της Λατρείας στην Ορθόδοξη Παράδοση

Στην Ορθόδοξη Εκκλησία, η λατρεία είναι μια θεοκεντρική, λειτουργική πράξη που εμπλέκει ολόκληρο το άτομο σε μια μυστική ένωση με τον Θεό μέσω των μυστηρίων, ιδιαίτερα της Θείας Ευχαριστίας. Είναι τόσο μια εκδήλωση της παρουσίας και της δράσης του Θεού μεταξύ των πιστών όσο και η συλλογική τους απάντηση της ευχαριστίας για το σωτήριο έργο Του. Αυτή η λειτουργική λατρεία περιλαμβάνει συγκεκριμένες τελετουργίες, προσευχές, ψαλμωδίες και συμβολικές ενέργειες που στοχεύουν στην εκπλήρωση του σκοπού της ανθρώπινης δημιουργίας: να ενωθεί με τον Θεό.⁴⁰

Οι Ορθόδοξοι, εμπνευσμένοι από ένα όραμα του «ουρανού επί της γης», έχουν προσπαθήσει να κάνουν τη λατρεία τους με εξωτερική λαμπρότητα και ομορφιά μια εικόνα της μεγάλης Λειτουργίας στον ουρανό. Δεν υπάρχει Ορθόδοξο αντίστοιχο της «Χαμηλής Λειτουργίας». Σε κάθε Λειτουργία, όπως και σε κάθε Όρθρο και Εσπερινό, χρησιμοποιείται θυμίαμα και ψάλλεται η λειτουργία, παρόλο που μπορεί να μην υπάρχει χορωδία ή εκκλησίασμα, αλλά μόνο ο ιερέας και ένας μόνο αναγνώστης. Δεδομένου ότι οι Ορθόδοξοι πιστεύουν ειλικρινά στη Μία Εκκλησία, κάθε λειτουργία τελείται σαν να είναι παρούσα όλη η Μία Εκκλησία, τόσο η ορατή όσο και η αόρατη. Στην Ορθόδοξη λατρεία, οι άνθρωποι έρχονται και φεύγουν ελεύθερα και κανείς δεν εκπλήσσεται αν κάποιος κινείται κατά τη διάρκεια της λειτουργίας, φτάνει αργά ή δεν μένει μέχρι το τέλος.⁴¹

Η απουσία στασιδίων, στις περισσότερες εκκλησίες, προσθέτει την αίσθηση ότι βρίσκεται κανείς στο σπίτι του όταν βρίσκεται στην εκκλησία ή σαν να είναι οι ίδιοι οι πιστοί σαν παιδιά που είναι στον οίκο του Πατέρα τους και όχι κάτι σαν θαμώνες σε χώρους διαφόρων θεαμάτων, για παράδειγμα. Η ίδια ανεπίσημη συμπεριφορά και ελευθερία υπάρχει και στη συμπεριφορά του κλήρου. Οι τελετουργικές κινήσεις δεν είναι τόσο λεπτομερώς προδιαγεγραμμένες όσο στη δύση, οι ιερατικές χειρονομίες είναι λιγότερο στυλιζαρισμένες και πιο φυσικές. Αυτή η ανεπίσημη συμπεριφορά μπορεί κατά καιρούς να οδηγήσει σε ασέβεια, αλλά αυτή η πολύτιμη ιδιότητα επιτρέπει στους Ορθόδοξους να διακρίνουν την

⁴⁰Σκαλτσής Ι.Π., *Η Θεία Λατρεία. Ιστορική, θεολογική και τελετουργική αναφορά*, εκδόσεις Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη, 2024, σελ. 33

⁴¹Σκαλτσής Ι.Π., *Η Θεία Λατρεία. Ιστορική, θεολογική και τελετουργική αναφορά*, εκδόσεις Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη, 2024, σελ. 34

ομορφιά.⁴² Όχι άδικα, εδώ θα έλεγε κανείς, πως προκύπτει μια αμεσότερη βιωματική συνθήκη για τους πιστούς (τόσο για τα μέλη του ιερού κλήρου, όσο και για τους λαϊκούς). Μια συνθήκη που συνιστά κεντρική προϋπόθεση, σχετικά με την βίωση και της ίδιας της ουσίας και του νοήματος των διαφόρων Μυστηρίων στα πλαίσια της λατρευτικής ζωής της Εκκλησίας.

Οι Ορθόδοξοι έχουν ολόκληρη τη θρησκευτική τους εμπειρία στη Λειτουργία. Είναι η ίδια η έκφραση της πίστης τους. Η Λειτουργία είναι αυτή που έχει εμπνεύσει την καλύτερη ποίηση, τέχνη και μουσική τους. Μεταξύ των Ορθοδόξων, η Λειτουργία δεν έγινε ποτέ προνόμιο των μορφωμένων και του κλήρου, όπως έτεινε να είναι στη μεσαιωνική Δύση, αλλά παρέμεινε κοινή κατοχή ολόκληρου του χριστιανικού λαού. Ένα από τα πιο αποτελεσματικά ιεραποστολικά εργαλεία, όπως αποδεικνύεται, είναι η λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ειδικά η Θεία Λειτουργία.⁴³

Στην Ανατολική Ευρώπη και τη Μέση Ανατολή, κατά τη διάρκεια των 400 ετών της Οθωμανικής Τουρκικής κυριαρχίας, η Θεία Λειτουργία ήταν μια από τις κύριες μεθόδους διατήρησης και διακήρυξης της πίστης. Οι αναλφάβητοι άνθρωποι μάθαιναν τις Αγίες Γραφές και τις διδασκαλίες της πίστης μας ακούγοντας τα αναγνώσματα και τους ύμνους των λειτουργιών. Ομοίως, κατά τα χρόνια των κομμουνιστικών διωγμών στη Ρωσία, την Ουκρανία, τη Λευκορωσία και τα άλλα έθνη της Ανατολικής Ευρώπης, η πίστη σώθηκε κυριολεκτικά από τη λειτουργία. Όταν ήταν αδύνατο, επί ποινή φυλάκισης ή ακόμη και θανάτου, να κηρύξουν το Ευαγγέλιο, ο Λόγος του Θεού έγινε γνωστός μέσω της λειτουργίας. Οι μάρτυρες εκπαιδεύτηκαν, θα έλεγε κανείς, διαχρονικά στο σχολείο της πίστης, δηλαδή στην ορθόδοξη λατρεία.⁴⁴ Μια τέτοια εκπαίδευση εξάλλου, ήταν συνδεδεμένη ανέκαθεν και με το παράδειγμα του βίου που ακολούθησαν οι ίδιοι, μιμούμενοι παράλληλα του ίδιο τον Ιησού Χριστό, προσεγγίζοντας συγχρόνως και υψηλά επίπεδα αγιότητας και θέωσης.

Ο Χριστιανισμός, ως Εκκλησία του Χριστού, επρόκειτο να εκφραστεί ήδη και από την αρχή ακόμα της εμφάνισής του, κατά την ημέρα της Πεντηκοστής. Κι αυτό συνέβη όχι μόνο

⁴²WestonK., *Traditions of the healing Church: Exploring the Orthodox Faith*, Weston Counselling, LLC Publications, New York, 2017, σελ.

⁴³Archimandrite Lash E., “Biblical interpretation in worship”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 38

⁴⁴Archimandrite Lash E., “Biblical interpretation in worship”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, σελ. 42

μέσω της διδασκαλίας, αλλά επίσης μέσα και από την ίδια την λατρεία. Η τελευταία επίσης εξαρχής θα καταλάμβανε κεντρική θέση στη ζωή του χριστιανικού κόσμου. Η λατρεία άλλωστε, θα αποδεικνυόταν όχι μόνο ο τρόπος, δια του οποίου η Εκκλησία είχε εκφράσει τον βαθύτερο εαυτό της, αλλά και εκείνο το κατεξοχήν μέσο, με το οποίο διαμορφώθηκε η πίστη και το σύνολο της ζωής της Εκκλησίας. Όλη η ζωή του εκκλησιαστικού σώματος μεταμορφώνεται σε λατρεία του Τριαδικού Θεού, που είναι εξάλλου η κεφαλή και το απόλυτο κέντρο της Εκκλησίας.⁴⁵

Φυσικά μια βασική προϋπόθεση ταυτόχρονα, ως προς το θέμα περί εκκλησιαστικής λατρείας είναι το να γίνεται αυτή κατανοητή μέσω του Προσώπου του Ιησού Χριστού, και μέσω του Οποίου παράλληλα, καθίσταται γνωστός και ο ίδιος ο Θεός Πατέρας. Δεν είναι τυχαίο αυτό που επισημαίνει στο Κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο, ο ευαγγελιστής, καθώς αναφέρει πως: «Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε· ὁ μονογενὴς υἱὸς ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ πατρὸς, ἐκεῖνος ἐξηγήσατο».⁴⁶ Με άλλα λόγια, τον Θεό ποτέ δεν είδε κανείς, αλλά ο μονογενής Του Υἱός που βρίσκεται στους κόλπους Του, είναι ο μόνος που τον έκανε γνωστό.

Αυτό εδώ συγχρόνως εξάλλου, σημαίνει και το ότι η πίστη προς το Χριστό, προηγείται της λατρείας στην Εκκλησία. Και αυτό, επειδή ο μονογενής Υἱός του Θεού είναι Εκείνος, δια του Οποίου λαμβάνει χώρα επίσης και η διαφοροποίηση της χριστιανικής λατρείας, σε σύγκριση με τα λατρευτικά στοιχεία μιας οποιασδήποτε άλλης θρησκείας. Η λατρεία στον Χριστιανισμό, έχει έναν καθαρά χριστοκεντρικό χαρακτήρα, στοιχείο που αυτομάτως μάλιστα, την διαχωρίζει έναντι της λατρείας που υπήρχε στην αρχαία ελληνική ή ρωμαϊκή εθνική λατρεία ή εκείνη που υφίσταται στον Ιουδαϊσμό.⁴⁷

Υπό αυτό το πρίσμα μάλιστα, εδώ ένα πολύ βασικό γνώρισμα της λατρείας στο Χριστιανισμό είναι εκείνο της εσωτερικότητας. Η τελευταία είναι συνδεδεμένη συγχρόνως, και με τα στοιχεία της ευχαριστίας και δοξολογίας που αναπέμπουν προς το Θεό, τον Υἱό και το Άγιο Πνεύμα εξ καρδίας οι πιστοί και για αυτό το λόγο συγχρόνως μάλιστα, η χριστιανική λατρεία είναι θεμελιωμένη στα όσα έπραξε και πράττει συνεχώς ο Θεός για το ανθρώπινο γένος και όχι στα όσα μπορεί αντιστοίχως να πράξει το τελευταίο, προκειμένου να

⁴⁵π. Μεταλληνός Γ., «Η λατρεία της Ορθοδοξίας», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017, σελ. 1

⁴⁶ Ιω. 1,18

⁴⁷π. Μεταλληνός Γ., «Η λατρεία της Ορθοδοξίας», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017, σελ. 1

ευχαριστήσει το Θεό. Με βάση μια τέτοια κεντρική προϋπόθεση άλλωστε, ο κεντρικός στόχος για την χριστιανική λατρεία δεν είναι το να πραγματοποιηθούν κάποια συγκεκριμένα τελετουργικά, αλλά το να φανερωθεί η αιώνια αλήθεια, πως η Εκκλησία είναι το σώμα του Χριστού.⁴⁸

Αυτή η συνειδητοποίηση σχετικά με την θεία λατρεία στους κόλπους της Εκκλησίας είναι καθοριστικής σημασίας, από τη στιγμή που ο μόνος και αληθινός λειτουργός εντός της είναι ο Ιησούς Χριστός και που μέσω του Προσώπου Του παράλληλα εισάγει ένα νέο είδος ιεροσύνης εντός της ανθρώπινης ιστορίας. Κι αυτό, δεδομένου πως είναι ο μόνος αυθεντικός Αρχιερέας εντός της κτίσης και στα πλαίσια του σχεδίου της θείας Οικονομίας, καθώς ταυτίζονται μεταξύ τους εδώ και οι όροι «ιερέυς» και «θυσία». Μέσω αυτής της ταύτισης δηλαδή, αποκαλύπτεται συγκεκριμένα το ότι ο Ιησούς Χριστός είναι Εκείνος, ο Οποίος προσφέρει τον Εαυτό Του, ως θυσία για την σωτηρία του ανθρώπινου γένους και την απαλλαγή του από το θάνατο και την αμαρτία. Για αυτό άλλωστε επίσης, στην Προς Εβραίους επιστολή λέγεται κάπου συγκεκριμένα: «Και διὰ τοῦτο διαθήκης καινῆς μεσίτης ἐστίν, ὅπως, θανάτου γενομένου εἰς ἀπολύτρωσιν τῶν ἐπὶ τῇ πρώτῃ διαθήκῃ παραβάσεων, τὴν ἐπαγγελίαν λάβωσιν οἱ κεκλημένοι τῆς αἰωνίου κληρονομίας».⁴⁹

Η συμμετοχή επίσης στην ιεροσύνη του Ιησού Χριστού γίνεται μέσα από το βάπτισμα και το χρίσμα στα οποία συμμετέχουν οι πιστοί κατά την λατρευτική ζωή της Εκκλησίας. Η Λατρεία της Εκκλησίας συγχρόνως αποτελεί και αποκάλυψη αναφορικά με το τριπλό μυστήριο της ζωής: το μυστήριο του Θεού, το μυστήριο του Ανθρώπου, αλλά και το μυστήριο της Κτίσεως, ενώ φυσικά την ίδια στιγμή, εδώ προκύπτει και η σχέση ανάμεσα σε αυτές τις τρεις παραμέτρους. Έτσι, εντός της Ορθόδοξης Λατρείας, είναι ενδεικτικό και το ότι προκύπτει και η συντέλεση της βίωσης του νέου «καιρού» που πλέον έχει εισχωρήσει στην ιστορία του ανθρώπου και του κόσμου, μέσω του κομβικού γεγονότος της Ενανθρώπησης του Κυρίου.⁵⁰

Αυτό το κομβικό γεγονός «σημαδεύει» συνακόλουθα και τον κόσμο της Ορθόδοξης Λατρείας μες στην Εκκλησία, με αποτέλεσμα και την ανάδειξη κατά έναν απόλυτα εναργή

⁴⁸ π. Μεταλληνός Γ., «Η λατρεία της Ορθοδοξίας», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017, σελ. 1

⁴⁹ Εβρ. 9, 15

⁵⁰ π. Μεταλληνός Γ., «Η λατρεία της Ορθοδοξίας», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017, σελ. 2

και δυναμικό τρόπο και της προοπτικής περί Εσχάτων και περί αιώνιας λύτρωσης του ανθρώπου. Η Λατρεία της Εκκλησίας έτσι επίσης είναι δείγμα και ως προς την απόλυτη υποταγή του ανθρώπινου γένους στο θέλημα του Θεού και στον ίδιο επίσης τον Ιησού Χριστό. Όλα αυτά είναι συνδεδεμένο και με την δοξολογία προς την Αγία Τριάδα. Μια δοξολογία, η οποία απευθύνεται και εκ μέρους των επίσης κτιστών αγγελικών δυνάμεων. Υπό αυτό το πρίσμα, επί παραδείγματι, αναφέρεται χαρακτηριστικά μες στο προφητικό βιβλίο του Ησαΐα, ότι: «καὶ εἶπον· ὦ τάλας ἐγώ, ὅτι κατανένυγμαί, ὅτι ἄνθρωπος ὢν καὶ ἀκάθαρτα χεῖλη ἔχων, ἐν μέσῳ λαοῦ ἀκάθαρτα χεῖλη ἔχοντος ἐγὼ οἰκῶ καὶ τὸν βασιλέα Κύριον σαβαὼθ εἶδον τοῖς ὀφθαλμοῖς μου. καὶ ἀπεστάλη πρὸς με ἐν τῶν Σεραφίμ, καὶ ἐν τῇ χειρὶ εἶχεν ἄνθρακα, ὃν τῇ λαβίδι ἔλαβεν ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ ἤψατο τοῦ στόματός μου καὶ εἶπεν· ἰδοὺ ἤψατο τοῦτο τῶν χειλέων σου καὶ ἀφελεῖ τὰς ἀνομίας σου καὶ τὰς ἁμαρτίας σου περικαθαριεῖ.»⁵¹

Όλα τα παραπάνω όμως, είναι ενδεικτικό και ως προς το ότι εντός της Ορθόδοξης Λατρείας, υφίσταται μια διπλή κίνηση: αφενός μεν δηλαδή, η κίνηση του ανθρώπινου όντος προς το Θεό και που δέχεται την ευχαριστία και δοξολογία των ανθρώπων και του Θεού αντιστοίχως προς τους ανθρώπους, οι οποίοι λόγω της θείας χάριτος επίσης εξαγιαζονται και μπορούν να οδηγηθούν στην θέωση. Αυτό σημαίνει, πως η Ορθόδοξη Λατρεία ταυτόχρονα, είναι και μια μορφή διαλόγου ανάμεσα στους ανθρώπους και το Θεό-Πατέρα και μορφή συνάντησης μεταξύ τους.⁵²

Μια πολύ σημαντική διάσταση, εν τω μεταξύ, η οποία προκύπτει μέσω της Ορθόδοξης Λατρείας, είναι και το ότι εδώ αναδεικνύεται έντονα και το αγιαστικό έργο της Εκκλησίας. Πρόκειται για ένα έργο, όπου παράλληλα καθοριστική είναι και η παρουσία εξάλλου και το Παρακλήτου, με άλλα λόγια, του Αγίου Πνεύματος. Η συνεχής παρουσία αποτελεί την συνέχιση «εις τον αιώνα» του σωτηριώδους και αγιαστικού έργου της Εκκλησίας, και ειδικότερα του Κυρίου, καθώς έτσι συγχρόνως, επισφραγίζεται και η υπόσχεση, την οποία έδωσε ο Τελευταίος προς τους μαθητές Του, καθώς τους λέει: «καὶ ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμι πάσας τὰς ἡμέρας ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος. Ἄμην».⁵³

⁵¹ Ησαΐας, 6, 5 - 7

⁵²π. Μεταλληνός Γ., «Η λατρεία της Ορθοδοξίας», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017, σελ. 2

⁵³ Ματθ. 28, 20

Άλλωστε, από τη στιγμή που συνεχίζει να υφίσταται διαμέσου του Αγίου Πνεύματος το έργο του Ιησού Χριστού, ταυτόχρονα προκύπτει και η νομιμοποίηση, αναφορικά με την χρήση της λέξης «Εκκλησία». Κι αυτό επειδή εδώ η Εκκλησία υφίσταται και προκύπτει, όχι μονάχα μέσα από την παρουσία ενός συνόλου πιστών που επανδρώνουν το εκκλησιαστικό σώμα, αλλά μέσα και από την παρουσία της ίδιας της Κεφαλής της και φυσικά και των τριών Προσώπων της Αγίας Τριάδας. Η έλλειψη της παρουσίας του ίδιου του Αγίου Πνεύματος, θέτει εν αμφιβόλω την ανάδειξη του αγιαστικού στοιχείου στα πλαίσια της λατρευτικής ζωής του εκκλησιαστικού σώματος.⁵⁴

Αυτά τα στοιχεία θα μπορούσαν να κριθούν μάλιστα, ως τα πλέον κατάλληλα εισαγωγικά, ως προς το ζήτημα της όλης ανάλυσης σχετικά με την Λατρεία στους κόλπους της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Κι αυτό, επειδή η Λατρεία είναι εκείνος ο δρόμος και η ατραπός μέσω της οποίας είναι εφικτή η καθοδήγηση μας προς κάθε αλήθεια, με την βοήθεια πάντα φυσικά του Αγίου Πνεύματος. Και μάλιστα, δεν είναι εδώ τυχαία και όσα αναφέρει ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας εντός του έργου του «Εις την Θεϊαν Λειτουργίαν», κι όπου επισημαίνει ενδεικτικά, πως «η Εκκλησία σημαίνεται εν τοις μυστηρίοις».⁵⁵

Άλλωστε, μονάχα μέσα από την συμμετοχή τους στη Θεία Λατρεία, είναι δυνατόν συγχρόνως οι πιστοί εδώ να εκφράζουν δυναμικά και την ελπίδα και τον ενθουσιασμό τους, αναφορικά με τον σωτηριώδη χαρακτήρα του ανθρώπινου γένους. Αυτό, για παράδειγμα εκφράζεται μέσα από την σχετική υμνολογία κατά την διάρκεια της Θεϊας Μετάληψης. Η προσκύνηση της Αγίας Τριάδος, όπως επίσης όμως και η λήψη του επουράνιου Αγίου Πνεύματος και η ανακάλυψη της αληθούς πίστης είναι όλα εκείνα τα καίρια γνωρίσματα που συμβάλλουν στην πραγμάτωση του έργου της Εκκλησίας.⁵⁶

Μέσα από την Θεία Λατρεία έτσι ταυτόχρονα οι πιστοί μπορούν να οδηγηθούν και στην διακήρυξη μιας θεμελιώδους αλήθειας, ως προς το πεδίο της σωτηρίας τους, και που αποτυπώνεται ειδικότερα μέσα από ένα απόσπασμα από το έργο του Μεγάλου Βασιλείου ἸΠερι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος»: «Τὰς περὶ τὸν ἄνθρωπον οἰκονομίας, τὰς ὑπὸ τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ γενομένας, τίς ἀντερεῖ μὴ οὐχὶ διὰ τῆς τοῦ

⁵⁴Φίλιας Γ.Ν., «Το αγιαστικό έργο της Ορθόδοξης Εκκλησίας μέσα από τη Λατρεία», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017, σελ. 3

⁵⁵Καβάσιλας Ν., *Εις την Θεϊαν Λειτουργίαν*, ΛΗ', PG 150, 452C

⁵⁶Φίλιας Γ.Ν., «Το αγιαστικό έργο της Ορθόδοξης Εκκλησίας μέσα από τη Λατρεία», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017, σελ. 3

Πνεύματος χάριτος πεπληροῦσθε;».⁵⁷ Αυτό εδώ είναι συνδεδεμένο, θα έλεγε κάποιος και με τα όσα είχε τονίσει ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός στο έργο του «Κεφάλαιον περί του Αχράντου Σώματος, ου μεταλαμβάνομεν»: «Ἡ τελετή τῶν ἁγίων Μυστηρίων πᾶσαν πληροῖ τὴν πνευματικὴν καὶ ὑπερφυῆ οἰκονομίαν τῆς τοῦ Θεοῦ Λόγου σαρκώσεως».⁵⁸

Με βάση όλα τα παραπάνω εδώ, είναι εμφανές εξάλλου και το ότι, ό, τι επιτελείται γενικότερα στα πλαίσια της θείας Λατρείας αποτελεί εξαγιασμό του ανθρώπου και του κόσμου, συνιστώντας την αγιαστική παρουσία της ίδιας της Χάριτος του Θεού, μέσα από την επιφοίτηση που προσφέρει το Άγιο Πνεύμα. Και για αυτό το λόγο, η συμμετοχή μες στην Λατρεία και τα Επτά Μυστήρια της Εκκλησίας, είναι, την ίδια στιγμή, και η συμμετοχή των πιστών σε μια συνεχή Πεντηκοστή, κατά το πρότυπο εκείνης που αναφέρεται και στο πλαίσιο των Πράξεων Αποστόλων στην Καινή Διαθήκη. Μάλιστα, εδώ πρέπει να τονιστεί και το ότι αυτός ο εξαγιασμός είναι πέρα και πάνω κι από τα Επτά Μυστήρια της Εκκλησίας. Είναι κάτι, το οποίο προκύπτει σε ένα πολύ ευρύτερο επίπεδο που έχει σχέση γενικότερα και με όλες τις αγιαστικές τελετουργίες της Εκκλησίας.⁵⁹

Μάλιστα, μια τέτοια επισήμανση σε αυτό το σημείο πρέπει να θεωρηθεί άκρως σημαντική, από την άποψη, πως η θεώρηση του ότι το Άγιο Πνεύμα επιτελεί τον εξαγιασμό μόνο στο πλαίσιο των επτά Μυστηρίων της Εκκλησίας, συνιστά κι ένα είδος εγκλωβισμού. Ενός εγκλωβισμού που είναι συναφής εν προκειμένω, με μια σχολαστικού τύπου θεώρηση, ως προς την λειτουργική και λατρευτική ζωή της Εκκλησίας.⁶⁰

Μέσα από την συμμετοχή τους σε όλα τα Μυστήρια της λατρευτικής ζωής του εκκλησιαστικού σώματος, οι πιστοί καθίστανται δέκτες της Θείας Χάρης, στοιχείο που σημαίνει το ότι δέχονται την αγιαστική δύναμη που τους προσφέρει ο Ιησούς Χριστός. Κάτι τέτοιο είναι εδώ άρρηκτα συνυφασμένο με τα όσα είχε επισημάνει πριν από αιώνες ο άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης. Πιο συγκεκριμένα, είχε τονίσει ότι: «Ο Κύριος εσαρκώθη ίνα ενωθώμεν δι' Αυτού».⁶¹ Και σε άλλο του έργο αντιστοίχως επισημαίνει τα ακόλουθα: «Ο

⁵⁷ Μέγας Βασίλειος, *Περί του Αγίου Πνεύματος*, 39, Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, 52, Αθήνα, σελ. 264

⁵⁸ Ιωάννης Δαμασκηνός, *Κεφάλαιον περί του Αχράντου Σώματος, ου μεταλαμβάνομεν*, β', PG 95, 408C

⁵⁹ Φίλιας Γ.Ν., «Το αγιαστικό έργο της Ορθόδοξης Εκκλησίας μέσα από τη Λατρεία», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017, σελ. 4

⁶⁰ Θεοδώρου Ε., «Το ζήτημα του αριθμού των Μυστηρίων εξ' επόψεως Ορθόδοξου», στο *Θεολογία*, 57 (1986), σ.σ. 370 - 377

⁶¹ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περί των Ιερών Τελετών*, MA', PG 155, 181A

Χριστός, καθ' ημάς γεγονός, ίνα αγιάση ημάς διπλούς όντας, και μυστηρίων εδεήθη, και διπλώς ημίν την χάριν εβράβευσεν». ⁶²

Ο αγιασμός των πιστών εδώ είναι κάτι που προκύπτει όχι απλώς μέσω της απλής παρακολούθησης της θείας Λατρείας μες στην Εκκλησία, αλλά είναι κάτι το οποίο μέσα και από την ενεργή συμμετοχή του στα διάφορα Μυστήρια. Η παρουσία ενός ανθρώπου, ως απλού ακροατή και όχι απλά, ως συμμετέχοντα, δεν είναι κάτι, το οποίο μπορεί να συμβάλει στην οικειοποίηση της θείας Χάριτος. Εάν κάτι τέτοιο ήταν εφικτό άλλωστε, τότε αυτό θα σήμαινε από την άλλη μεριά, πως η ίδια η Λατρεία διαθέτει αυτομάτως αγιαστική δύναμη και επιρροή. Αυτό συγχρόνως εδώ, θα σήμαινε και το ότι η Λατρεία είναι κάτι, το οποίο επενεργεί ανεξάρτητα από την ανθρώπινη βούληση και επομένως θα είχε ένα είδος μαγικής επιρροής πάνω στους ανθρώπους. ⁶³

Δεν είναι τυχαία όσα είχαν αναφερθεί κατά την πρωτοχριστιανική εποχή από τον άγιο Ιωάννη το Χρυσόστομο, πως μετά από το Βάπτισμα, με το οποίο λαμβάνει χώρα η επίσημη είσοδος του ατόμου εντός του εκκλησιαστικού σώματος, δεν σημαίνει το ότι είναι δεδομένη άπαξ η αγιαστική δύναμη και χάρις του Αγίου Πνεύματος και που προσφέρεται συγκεκριμένα μέσα από το χώρο της λατρευτικής και μυστηριακής ζωής της Εκκλησίας. ⁶⁴

Η αγιαστική δωρεά από μεριάς του Αγίου Πνεύματος μέσω της λατρευτικής ζωής ξεκινάει για τα ανθρώπινα όντα μέσω της ευχής που δίνεται από την πρώτη τους ημέρα όταν γεννιούνται. Και για αυτό δεν είναι τυχαία η έκφραση της συγκεκριμένης αλήθειας κατά την θεία Ακολουθία του Βαπτίσματος, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Ευλογητός ο Θεός, ο φωτίζων και αγιάζων πάντα άνθρωπον ερχόμενον εις τον κόσμον». ⁶⁵

Κι αντιστοίχως στα πλαίσια της επιτέλεσης του Μυστηρίου του Χρίσματος, η ίδια αυτή αλήθεια αποτυπώνεται μέσω της ευχής που προηγείται της Σφραγίσεως, κι όπου λέει ο ιερέας: «Ευλογητός ει Κύριε, ο Θεός ο Παντοκράτωρ, ο χαρισάμενος ημίν τον θείον αγιασμόν εν τω ζωοποιώ Χρίσματι». ⁶⁶ Πέραν τούτου άλλωστε, εδώ ακόμα είναι πολύ χαρακτηριστικό και το σημείο στην διάρκεια της ευχής της Κεφαλοκλισίας κατά την κοπή

⁶²Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος κατά πασών των αιρέσεων*, ΛΑ΄, PG 155, 156D

⁶³Φίλιας Γ.Ν., «Το αγιαστικό έργο της Ορθόδοξης Εκκλησίας μέσα από τη Λατρεία», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017, σελ.4

⁶⁴Φίλιας Γ.Ν., «Το αγιαστικό έργο της Ορθόδοξης Εκκλησίας μέσα από τη Λατρεία», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017, σελ.4

⁶⁵*Ευχολόγιον το Μέγα*, εκδόσεις Αστήρ, Αθήναι, 1970, σελ. 141

⁶⁶*Ευχολόγιον το Μέγα*, εκδόσεις Αστήρ, Αθήναι, 1970, σελ. 142

τριχών του βρέφους στα πλαίσια του Μυστηρίου του Βαπτίσματος (προς το τέλος συγκεκριμένα του εν λόγω Μυστηρίου), αναφωνεί ο ιερέας «ως ο εκ του πληρώματος της κολυμβήθρας αγιάσας τους πιστεύοντες»,⁶⁷ καθώς υφίσταται η αναφορά στο Θεό.

Μέσα από το Βάπτισμα και το Χρίσμα, οι νεοφώτιστοι λαμβάνουν τον αγιασμό, με αποτέλεσμα έτσι να αποκτήσουν πλέον και την δυνατότητα της συμμετοχής τους στο Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Αυτό σημαίνει το ότι υπεισέρχονται ακόμα βαθύτερα στο μυστήριο της Εκκλησίας, καθώς μεταλαμβάνουν των αγράντων Μυστηρίων και των Τιμίων Δώρων που είναι το Σώμα και το Αίμα του Χριστού, στα οποία μεταβάλλονται ο άρτος και ο οίνος. Αυτό σημαίνει πως από εκείνο το σημείο και μετά επίσης υφίσταται και η δυνατότητα του πιστού να έρθει εγγύτερα προς το θείον, καθώς λαμβάνει τον ίδιο τον σαρκωμένο Υιό και Λόγο του Θεού εντός του.

Κάνοντας σε αυτό το σημείο αναφορά, ως προς την περίπτωση της Θείας Ευχαριστίας, και καθώς έγινε ήδη λόγος και για την μετατροπή του άρτου και του οίνου σε Σώμα και Αίμα Χριστού, καθίσταται σαφές ταυτόχρονα και το ότι η Λατρεία είναι μια διαδικασία, κατά την οποία προκύπτει και ο αγιασμός των διαφόρων υλικών στοιχείων του κόσμου και μέσω των οποίων προκύπτει ο αγιασμός των πιστών. Η μετατροπή του άρτου και του οίνου στην διάρκεια της Θείας Ευχαριστίας, μπορεί να θεωρηθεί, πως είναι το πλέον ενδεικτικό παράδειγμα εδώ. Αυτή η πραγματικότητα αναδεικνύει την αγιαστική δύναμη που προκύπτει μέσω του Αγίου Πνεύματος στην διάρκεια της Θείας Λειτουργίας, καθώς το κτιστό, μέσω αυτής της δύναμης, μεταμορφώνεται σε κάτι άκτιστο. Κάτι τέτοιο αποδεικνύει συγχρόνως και την ρήση του ότι προσφέρουμε στο Θεό τα δικά Του από τα δικά Του. Αυτός ο αγιασμός, ως προς την κτιστή φύση εκφράζεται με ενάργεια με την δοξολογία του Θεού-Πατέρα εκ μέρους της άυλης δημιουργίας στα πλαίσια του επιλόγου της ευχής του καθαγιασμού των υδάτων την ημέρα του εορτασμού των Θεοφανείων. Λέγεται πιο συγκεκριμένα: «Ίνα και δια στοιχείων και αγγέλων και δια ανθρώπων και δια ορωμένων και δια αοράτων δοξάζεται σου το πανάγιον όνομα».⁶⁸

Αυτός ο αγιασμός μέσω της λατρευτικής ζωής της Εκκλησίας, είναι ταυτόχρονα και κάτι, το οποίο έχει άμεση σχέση και με ποικίλες πτυχές και δραστηριότητες του ανθρώπινου βίου και πολιτισμού. Αυτό το συγκεκριμένο γνώρισμα εδώ εξάλλου, αποτυπώνεται μέσα από

⁶⁷ *Ευχολόγιον το Μέγα*, εκδόσεις Αστήρ, Αθήναι, 1970, σελ. 146

⁶⁸ *Ευχολόγιον το Μέγα*, εκδόσεις Αστήρ, Αθήναι, 1970, σελ. 359

το παράδειγμα των διαφόρων «περιστατικών ευχών». Ευχών, με άλλα λόγια, που είναι συναφείς με τις ποικίλες περιστάσεις του ανθρώπινου βίου και πολιτισμού. Τέτοιες ευχές, ανάλογα και με τις εκάστοτε πραγματικότητες και τις εξελίξεις που μπορεί να προκύπτουν στην διάρκεια της ιστορικής πορείας του ανθρώπινου πολιτισμού και των διαφόρων κοινωνιών, είναι δυνατόν, να μεταβάλλονται αναλόγως.⁶⁹

Μέσω των λατρευτικών συνάξεων, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω άλλωστε, προκύπτει το στοιχείο της άμεσης βίωσης των βαθύτερων αληθειών της πίστης και του χριστιανικού δόγματος. Μέσω αυτών των συνάξεων, την ίδια στιγμή, προκύπτει η ενσωμάτωση των νέων ανθρώπων στο εκκλησιαστικό σώμα, όπως επίσης όμως και ο εμβολιασμός στην εκκλησιαστική ζωή και ταυτόχρονα και η γνωριμία και η επικοινωνία των ανθρώπων με την κεφαλή της Εκκλησίας, δηλαδή του Ιησού Χριστού. Όλα αυτά είναι συνδεδεμένα εδώ άρρηκτα και με την προοπτική της μορφοποίησης του ανθρώπινου προσώπου κατά έναν ξεκάθαρα χριστιανικό τρόπο.⁷⁰

1.3 Η Αναγκαιότητα Συνδυασμού Θεολογίας και Λατρείας

Οι διαμάχες σχετικά με θεμελιώδη ζητήματα πίστης και δόγματος προέκυψαν σε πολύ πρώιμο στάδιο. Ο Ορθόδοξος Χριστιανισμός ανέπτυξε την απολογητική και δογματική υπεράσπιση της πίστης ως απάντηση σε μια ατμόσφαιρα περίπλοκης διανοητικής συζήτησης, ειδικά στους πρώτους οκτώ αιώνες μετά Χριστόν.⁷¹

Στα τέλη του πρώτου και του δεύτερου αιώνα, οι ποικίλες απόψεις σχετικά με τη σχέση του Θεού με τη δημιουργία, την κοσμολογία και την εξουσία εντός της Εκκλησίας οδήγησαν σε έναν πιο επίσημο ορισμό της «ορθοδοξίας», με επικεφαλής επισκόπους όπως ο Άγιος Ειρηναίος της Λυών. Οι δηλώσεις αυτής της περιόδου σχετικά με τη δημιουργία, τις γραφές

⁶⁹Φίλιας Γ.Ν., «Το αγιαστικό έργο της Ορθόδοξης Εκκλησίας μέσα από τη Λατρεία», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017, σελ. 5

⁷⁰ Φίλιας Γ.Ν., «Το αγιαστικό έργο της Ορθόδοξης Εκκλησίας μέσα από τη Λατρεία», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017, σελ. 6

⁷¹Ware K., *Orthodox Theology in the Twenty First Century*, πρόλογος Παντελής Καλαϊτζίδης, εκδόσεις Εκδοτικής Δημητριάδος, Βόλος, 2015, σελ. 30

και την Εκκλησία παρέχουν τα θεμέλια για όλες τις μεταγενέστερες συζητήσεις περί δόγματος και πειθαρχίας εντός της Χριστιανικής Εκκλησίας.⁷²

Οι τρεις πρώτοι αιώνες του Χριστιανισμού κυριαρχήθηκαν όχι μόνο από εσωτερικές πνευματικές προκλήσεις, αλλά και από διωγμούς στα χέρια ενός παγανιστικού, σε μεγάλο βαθμό εχθρικού κράτους. Οι διωγμοί ήταν στην πραγματικότητα σποραδικοί και ποικίλλουν σε ισχύ από περιοχή σε περιοχή, αλλά αυτό δεν τους εμπόδισε να έχουν βαθιά επίδραση στη χριστιανική κοινότητα. Οι μάρτυρες, που τιμώνται για την ακλόνητη πίστη τους, παραμένουν σημαντικά μέλη της «κοινωνίας των αγίων» μέχρι σήμερα. Στις αρχές του τέταρτου αιώνα, ο διωγμός των Χριστιανών έληξε μετά το Διάταγμα των Μεδιολάνων το 330 μ.Χ. Αν και η προσωπική μεταστροφή του Κωνσταντίνου στη νέα θρησκεία μπορεί να ήταν αργή, οι επιπτώσεις στη θέση της Εκκλησίας ήταν δραματικές.⁷³

Υπό το βάρος πάντως εν γένει των διαφόρων προκλήσεων που εμφανίστηκαν για την Εκκλησία, αναφορικά με το ζήτημα περί της διατήρησης της ορθόδοξης πίστης και δογματικής θεολογίας, αναδείχθηκε αντιστοίχως ακόμα εντονότερα και η ανάγκη σχετικά με την ταύτιση και συμπόρευση ανάμεσα στην λατρεία και τη θεολογία. Μια συμπόρευση εδώ δηλαδή, με την οποία θα μπορούσε να διασφαλιστεί η ακεραιότητα της ορθόδοξης πίστης του εκκλησιαστικού σώματος, ειδικά από την στιγμή μάλιστα, που οι πιστοί μέσω της λατρευτικής πράξης μπορούν να βιώσουν στην πράξη το ορθό δόγμα.

Το ζήτημα αναφορικά με την σύνδεση ανάμεσα στην θεολογία και την λατρεία είναι κάτι που θα μπορούσε να θεωρηθεί εδώ συναφές άμεσα και με την ανάδειξη περί του ορθόδοξου λατρευτικού ήθους. Η ανάδειξη ενός τέτοιου ήθους είναι σχετική με το ότι η θεία λατρεία αποτέλεσε και αποτελεί διαχρονικά το κέντρο της όλης εκκλησιαστικής ζωής. Κι αυτό ειδικότερα, από τη στιγμή που χωρίς αυτήν είναι αδύνατο να υπάρξουν τα δόγματα και τα ήθη εντός του ίδιου του εκκλησιαστικού σώματος. Ήθη που είναι αναφερόμενα φυσικά στην προοπτική περί της σωτηρίας του ανθρώπινου γένους εντός της Βασιλείας του Θεού και κατά την πορεία του προς τα Έσχατα.⁷⁴

⁷²Ware K., *Orthodox Theology in the Twenty First Century*, πρόλογος Παντελής Καλαϊτζίδης, εκδόσεις Εκδοτικής Δημητριάδος, Βόλος, 2015, σελ. 30

⁷³Βαλαής Δ., *Εκκλησιαστική Ιστορία - Ζητήματα της Β΄ Χιλιετίας*, εκδόσεις Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη, 2017, σελ. 145

⁷⁴Νικολαΐδης Α.Β., «Το ορθόδοξο λατρευτικό ήθος», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017, σελ. 6

Τόσο η Χριστολογία, η Πνευματολογία, ή αντίστοιχα π.χ., η Εσχατολογία, η Ανθρωπολογία και η Εκκλησιολογία, μπορούν να καταστούν πιο αντιληπτά και κατανοητά μέσα από την συμμετοχή στην λατρευτική ζωή. Για παράδειγμα, σε συνάρτηση με το θέμα της Εκκλησιολογίας, είναι ενδεικτικό, πως η συμμετοχή σε ποικίλες γιορτές της Εκκλησίας, κατά την διάρκεια του έτους, είναι συνδεδεμένη και με την ανάπτυξη και την αίσθηση της συμμετοχής σε ένα συγκεκριμένο σώμα και μια συγκεκριμένη κοινωνία ανθρώπων. Μπορεί εντός ενός τέτοιου σώματος να υφίστανται διαφορετικές λειτουργίες, για όλα τα μέλη του όμως προκύπτει ένας κοινός κι απώτερος σκοπός.⁷⁵

Φυσικά δεν υπάρχει χριστιανικό ήθος ανεξάρτητα από την δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας, την διδασκαλία δηλαδή που έχει σχέση με τις αλήθειες της πίστεως. Χωρίς αυτές τις βασικές και αιώνες αρχές εξάλλου, θα υπήρχε απλά μια απέραντη ηθικολογία που κάλλιστα θα ήταν εφικτό να αναφέρεται σε όλες τις θρησκείες του κόσμου και της ανθρώπινης ιστορίας. Οι αλήθειες της πίστεως και των οποίων άλλωστε η αποδοχή συνιστά μια κεντρική προϋπόθεση, σχετικά με τη δημιουργία της ταυτότητας της Εκκλησίας, συνιστούν και κεντρική προϋπόθεση και για ένα αντίστοιχο ήθος και λειτουργούν και ως κριτήρια αυτού του ήθους.⁷⁶

Μέσω των ορθόδοξων δογμάτων της Θεολογίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας προκύπτει και το αντίστοιχο ορθόδοξο ήθος, ενώ από την άλλη μεριά, μέσω των ετερόδοξων και κακόδοξων δογμάτων προκύπτει αντίστοιχα και ένα κακόδοξο ήθος που είναι επικίνδυνο για τους ανθρώπους, δεδομένου, ότι δεν μπορεί να τους οδηγήσει στην αιώνια σωτηρία, αλλά στην απώλεια και την αμαρτία. Σε αυτό το σημείο, θα μπορούσε κάποιος άλλωστε να κινηθεί και κατά έναν αντίστροφο τρόπο. Πιο συγκεκριμένα δηλαδή, εδώ το ίδιο το σωστό και ορθόδοξο ήθος, με βάση την ανώτερη πνευματικότητα και ποιότητα που το διακρίνει, προκύπτει και η ορθοδοξία περί δόγματος.⁷⁷

Η άρρηκτη σχέση της Λατρείας με την Θεολογία, μια σχέση που φυσικά είναι αναγκαία στα πλαίσια της ζωής και της αποστολής της Εκκλησίας, είναι εμφανής, για παράδειγμα, μέσα από τον κόσμο της Θείας Ευχαριστίας. Κι αυτό, καθώς μέσα από το

⁷⁵Νικολαΐδης Α.Β., *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 2011, σελ. 113

⁷⁶Νικολαΐδης Α.Β., «Το ορθόδοξο λατρευτικό ήθος», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017, σελ. 6

⁷⁷ Νικολαΐδης Α.Β., «Το ορθόδοξο λατρευτικό ήθος», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017, σελ. 6

συγκεκριμένο Μυστήριο, μπορεί να αναδειχθεί και η βαθύτερη κατανόηση και συνειδητοποίηση για τον πιστό, ως προς την ίδια την Κτίση. Αυτή η θεώρηση είναι βασισμένη στην ευχαριστιακή θεώρηση περί κόσμου και ζωής, καθιστώντας την ίδια την φύση άλλωστε ένα είδος συνδυετικού κρίκου μεταξύ του Θεού-Πατέρα και του ανθρώπου, Μαζί με τον κόσμο και η ζωή, κατά προέκταση καθίσταται ένα είδος μυστηρίου που προσφέρεται απλόχερα στα ανθρώπινα πλάσματα. Με βάση αυτό το ευχαριστιακό ήθος που προκύπτει στην ζωή των ανθρώπων, λόγω αυτού του συνδυασμού μεταξύ της Θεολογίας και της Λατρείας, προκύπτει η προσωπική ολοκλήρωση. Αυτή, πιο συγκεκριμένα, είναι συνυφασμένη εδώ με το ζήτημα περί ολοκλήρωσης της πορείας των ανθρώπων προς τα Έσχατα και προς την πλήρη ψυχοπνευματική, αλλά και σωματική τους ανακαίνιση.⁷⁸

Το ευχαριστιακό ήθος είναι ένα εργαλείο ανάδειξης ταυτόχρονα και μιας προοπτικής με σωτηριολογικό χαρακτήρα. Μιας προοπτικής που είναι φυσικά απόλυτα συνδεδεμένη και με την Εσχατολογία. Αυτό συμβαίνει, δεδομένου, ότι με τη Θεία Ευχαριστία προκύπτει η εμφάνιση του ίδιου του θυσιασμένου και αναστημένου Χριστού. Αυτό το τελευταίο γνώρισμα υπενθυμίζει στα μέλη του εκκλησιαστικού σώματος ακόμα περισσότερο μάλιστα, σχετικά με την σωτηρία και τον εξαγιασμό της κτιστής ανθρώπινης φύσης και όλου του υλικού κόσμου, εντός του οποίου ζουν οι άνθρωποι, εξαιτίας της ενανθρώπησης του Υιού και Λόγου του Θεού. Και μέσα από έναν τέτοιο εξαγιασμό, μπορεί να προκύψει και η εξασφάλιση της λύτρωσης προς τα Έσχατα, τη στιγμή που εδώ είναι καθοριστικός (όπως ήδη φάνηκε και πιο πάνω) και ο ρόλος του Αγίου Πνεύματος. Το τελευταίο πάντα καθιστά το ρόλο και την παρουσία του έκδηλη κατά την πορεία και πραγματοποίηση του σχεδίου της Θείας Οικονομίας.⁷⁹

Σε συνάρτηση με την πραγματικότητα περί αίσθησης της αδιάρρηκτης ενότητας που υφίσταται ανάμεσα σε όλα τα μέλη του εκκλησιαστικού σώματος, αλλά και της ενότητάς τους παράλληλα και με την κεφαλή αυτού του σώματος, τον Ιησού Χριστό δηλαδή, που προκύπτει κι εκφράζεται κατά την θεία Λατρεία και το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, είναι χαρακτηριστικό και το ότι, για παράδειγμα, οι πιστοί μπορούν να βιώσουν το στοιχείο της

⁷⁸Ματσούκας Ν., *Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατά τον Μάξιμο τον ομολογητή*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα, 1980, σελ. 47

⁷⁹Γιαγκαζόγλου Σ., «Περί Εκκλησίας», στο Αγόρας Κ., Γιαγκαζόγλου Σ., πατήρ Λουδοβίκος Ν., και Φωτίου Σ., *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, Τόμος Α': Δόγμα, Πνευματικότητα και Ήθος της Ορθοδοξίας*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2002, σ.σ. 178 -179

αγαπητικής σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στα τρία Πρόσωπα της Αγίας Τριάδας. Εδώ δηλαδή, η Λατρεία λειτουργεί ως ένα μέσο βίωσης και κατανόησης του ορθόδοξου δόγματος, αναφορικά με την Τριαδολογία και όπου διδάσκεται συγχρόνως και η άμεση σύνδεση και η αιώνια συνέργεια μεταξύ Πατρός, Υιού και Αγίου Πνεύματος.

Μέσα από το βίωμα αυτής της θεολογικής αλήθειας, προκύπτει ένα αντίστοιχο ήθος, με το οποίο τα ανθρώπινα όντα έχουν την δυνατότητα, να ενεργοποιήσουν μια σειρά ιδιοτήτων που έχουν λάβει από το Θεό -Πατέρα, τη στιγμή που αυτή η ενεργοποίηση φυσικά γίνεται και με τη βοήθεια της θείας χάριτος. Πρόκειται για ένα ήθος σχετικό με την δυνατότητα της βίωσης της ουσιαστικής κοινωνίας μεταξύ όλων των ανθρώπινων πλάσμάτων, όσο επίσης και ως προς την κοινωνία τους και με τα υπόλοιπα πλάσματα του φυσικού κόσμου.⁸⁰

Το ορθόδοξο θεολογικό δόγμα διαχρονικά, κατά την διάρκεια της ιστορίας και ζωής της Εκκλησίας του Χριστού, σαφέστατα μεν είχε διαμορφωθεί μέσα από μια σειρά διαφόρων Κανόνων που είχαν θεσπιστεί στα πλαίσια διαφόρων Τοπικών και Οικουμενικών Συνόδων. Αυτό ωστόσο, είναι αλήθεια, πως δεν σημαίνει ουδόλως το ότι η δογματική θεολογία της Εκκλησίας είναι ή θεωρήθηκε ποτέ πως αποτελεί κάποιου είδους ψυχρή θεωρία και κάποιου είδους αόριστο φιλοσοφικό σύστημα. Με άλλα λόγια, δεν είναι ένα είδος τυπικού, αλλά κάτι, το οποίο, την ίδια στιγμή, έχει άμεση σχέση με όλες τις πτυχές του καθημερινού, ανθρώπινου βίου. Αυτό σημαίνει πως το δόγμα και η θεολογία της Εκκλησίας έχουν σχέση και με τον κόσμο της πρακτικής καθημερινότητας.

⁸⁰Γιαννουλάτος Α., *Παγκοσμιότητα και Ορθοδοξία*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, 2000, σελ. 80

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΒΙΒΛΙΚΑ ΒΑΣΙΚΑ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

2.1 Λατρεία στην Παλαιά Διαθήκη

Ήδη ακόμα και μέσα και από τα πρώτα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, όπως είναι εκείνα της Πεντατεύχου είναι εφικτό κανείς, να παρατηρήσει πως υφίσταται ένας πραγματικά πολύ μεγάλος πλούτος αναφορών και λεπτομερειών, ως προς την λατρεία στην κοινωνία του αρχαίου Ισραήλ. Μια λατρεία που εν γένει αποτυπώθηκε με ενάργεια μέσω της Παλαιάς Διαθήκης. Φυσικά εδώ είναι εμφανές και ξεκάθαρο το ότι μια τέτοια λατρεία ανέκαθεν είχε υπάρξει συνδεδεμένη άρρηκτα με την πίστη προς τον Γιαχβέ, τον μοναδικό αποδεκτό αληθινό Θεό για τους Ισραηλίτες, ήδη ακόμα από την εποχή των Πατριαρχών.⁸¹

Στα πλαίσια εξάλλου, των ποικίλων λατρευτικών πρακτικών, είναι ενδεικτική εδώ, φερ' ειπείν, η χρήση διαφόρων θυσιών, αναφορικά με τις οποίες έχουμε αναφορές μέσα από βιβλία, όπως το Δευτερονόμιο η το Λευιτικό αντίστοιχα. Συγχρόνως, τέτοιες θυσίες μπορεί να είναι αιματηρές ή μπορεί όμως, να είναι και αναίμακτες (όπως συμβαίνει, επί παραδείγματι, με την περίπτωση των προσφορών καρπών, σιτηρών, γαλακτοκομικών προϊόντων κλπ.).⁸²

Από την άλλη μεριά, δεν είναι δυνατόν σε αυτό το σημείο να παραβλεφθεί φυσικά και η αναφορά σε μια σειρά μεγάλων εορτών του αρχαίου Ισραήλ και του εβραϊκού κόσμου. Εορτών, για οποίες υφίστανται αναφορές φυσικά και εντός της Καινής Διαθήκης και ιδιαίτερα εντός των Ευαγγελίων. Ίσως η πλέον ενδεικτική περίπτωση εδώ θα μπορούσε να θεωρηθεί φυσικά πως είναι εκείνη που αφορά την αρχαιότατη εβραϊκή εορτή του Πάσχα.⁸³

Μια άλλη παράμετρος εδώ εν τω μεταξύ, που θα ήταν εφικτό να αναφερθεί, για παράδειγμα, ως προς την μεγάλη εορτή του Ιουδαϊσμού, με άλλα λόγια, το Πάσχα, είναι το ότι Ένα από τα κύρια στοιχεία του Πάσχα, σύμφωνα με τον Ιουδαϊσμό, είναι το θυσιαζόμενο αρνί. Κατά τη διάρκεια της ύπαρξης της Σκηνής του Μαρτυρίου και αργότερα του Ναού της Ιερουσαλήμ, το επίκεντρο της γιορτής του Πάσχα ήταν η θυσία του Πάσχα, γνωστή και ως πασχαλινό αρνί, που τρώγονταν κατά τη διάρκεια του Πασχαλινού Σέντερ στις 15 Νισάν.

⁸¹Miller P., *The Religion of Ancient Israel*, John Knox Press, Westminster, 2000, σελ. 66

⁸²Miller P., *The Religion of Ancient Israel*, John Knox Press, Westminster, 2000, σελ. 74

⁸³Miller P., *The Religion of Ancient Israel*, John Knox Press, Westminster, 2000, σελ. 78

Κάθε οικογένεια αρκετά μεγάλη ώστε να καταναλώσει ένα νεαρό αρνί ή μια αγριοκάτσικα έπρεπε να προσφέρει ένα για θυσία στον Εβραϊκό Ναό το απόγευμα της 14ης ημέρας του Νισάν και να το φάει εκείνο το βράδυ, που ήταν η 15η ημέρα του Νισάν.⁸⁴

Εάν η οικογένεια ήταν πολύ μικρή για να φάει ολόκληρη την προσφορά σε ένα γεύμα, γινόταν μια προσφορά για μια ομάδα οικογενειών. Η θυσία δεν μπορούσε να προσφερθεί με οτιδήποτε ζυμωμένο και έπρεπε να ψηθεί, χωρίς να αφαιρεθούν το κεφάλι, τα πόδια ή τα εσωτερικά όργανα, και να καταναλωθεί μαζί με άζυμο ψωμί και πικρά χόρτα. Έπρεπε να προσέχει κανείς να μην σπάσει κανένα κόκαλο από την προσφορά και να μην μείνει καθόλου κρέας μέχρι το πρωί.⁸⁵

Λόγω του ιερού χαρακτήρα της θυσίας του Πάσχα, οι μόνοι που επιτρεπόταν να την καταναλώσουν ήταν εκείνοι που είχαν την υποχρέωση να προσφέρουν τη θυσία. Μεταξύ εκείνων που δεν μπορούσαν να προσφέρουν ή να καταναλώσουν το πασχαλινό αρνί ήταν οι αποστάτες, οι δούλοι, οι μη περιτμημένοι άνδρες, τα άτομα που βρισκόταν σε κατάσταση τελετουργικής ακαθαρσίας, εκτός αν η πλειοψηφία των Εβραίων βρισκόταν σε τέτοια κατάσταση, και οι ειδωλολάτρες. Η προσφορά έπρεπε να γίνεται ενώπιον 30 ατόμων. Στον Ναό, οι Λευίτες τραγουδούσαν το Χαλέλ, ενώ οι ιερείς εκτελούσαν τη θυσία. Άνδρες και γυναίκες είχαν τις ίδιες υποχρεώσεις όσον αφορά την προσφορά.⁸⁶

Σε συνάρτηση, εν τω μεταξύ, με την ίδια την λέξη Πάσχα, είναι ενδεικτικό το ότι η προέλευσή της ακόμα και ως τις μέρες μας έχει θεωρηθεί αβέβαιη. Για παράδειγμα, μια σχετική ερμηνεία εδώ είναι το ότι έχει σχέση συγκεκριμένα με την έννοια περί τελετουργικού χορού. Κατά άλλους, η πιθανότερη ερμηνεία της είναι αυτή της διάβασης και του περάσματος, καθώς, πιο συγκεκριμένα εδώ εννοείται πέραν της διάβασης της Ερυθράς Θαλάσσης, η διάβαση του τιμωρού αγγέλου πάνω από την Αίγυπτο,⁸⁷ με βάση και το συγκεκριμένο χωρίο της Εξόδου, όπου διαβάζει κάποιος: «Ἐγενήθη δὲ μεσοῦσης τῆς νυκτὸς καὶ Κύριος ἐπάταξε πᾶν πρωτότοκον ἐν γῆ Αἰγύπτῳ, ἀπὸ πρωτοτόκου Φαραὼ τοῦ καθημένου ἐπὶ τοῦ θρόνου ἕως πρωτοτόκου τῆς αἰχμαλωτίδος τῆς ἐν τῷ λάκκῳ καὶ ἕως πρωτοτόκου

⁸⁴Francis P., & Esposito J., *The children of Abraham: Judaism, Christianity and Islam*, Princeton University Press, New York, 2006, σελ. 85

Francis P., & Esposito J., *The children of Abraham: Judaism, Christianity and Islam*, Princeton University Press, New York, 2006, σελ. 87

⁸⁶Francis P., & Esposito J., *The children of Abraham: Judaism, Christianity and Islam*, Princeton University Press, New York, 2006, σελ. 88

⁸⁷Glasson F., *The Passover, a misnomer: The meaning of verb Pasach*, in *The Journal of Theological Studies*, Vol. 10, Oxford University Press, Oxford, 1959, σελ. 79

παντός κτήνους. καὶ ἀναστὰς Φαραὼ νυκτὸς καὶ οἱ θεράποντες αὐτοῦ καὶ πάντες οἱ Αἰγύπτιοι καὶ ἐγενήθη κραυγὴ μεγάλη ἐν πάσῃ γῆ Αἰγύπτω· οὐ γὰρ ἦν οἰκία, ἐν ἧ οὐκ ἦν ἐν αὐτῇ τεθνηκώς.»⁸⁸

Εντούτοις ὁμως, φαίνεται πως πλέον στη σύγχρονη εποχή, η σημασία περί Πάσχα, ἔχει να κάνει με την ἔννοια περί «σωτηρίας», υποδηλώνοντας την σωτηρία του λαοῦ του Ἰσραὴλ ἀπὸ το ζυγὸ της δουλείας στην Αἴγυπτο, λόγω της θείας επέμβασης.⁸⁹ Τὴν ἴδια στιγμή, αναφορικά με τις διάφορες αρχαίες πηγές, μέσω των οποίων εἶναι δυνατόν να ἀντλήσει κάποιος στοιχεία και πληροφορίες, ως προς τον τρόπο εορτασμοῦ του Πάσχα, ἀναμφίβολα το 12^ο κεφάλαιο της Εξόδου μέσα ἀπὸ την Παλαιὰ Διαθήκη, εἶναι ἐκεῖνο, το οποίο μπορεί κάποιος να ἀνιχνεύσει τις περισσότερες λεπτομέρειες. Μάλιστα, ως προς την ἐν λόγω πηγή, ἤδη ἀκόμα και ἀπὸ αἰῶνες πρὶν εἶχε ἀναδειχθεῖ ἓνα πρόβλημα, το οποίο εἶχε να κάνει κυρίως με το ζήτημα περί των πηγῶν του κειμένου. Ἐνα τέτοιο ζήτημα συνακόλουθα ἄλλωστε, ἀπὸ καιρὸ εἶχε δημιουργήσει ορισμένους προβληματισμούς και ως προς την ἐγκυρότητα ὅλων ἐκείνων των πληροφοριῶν που ἀφορούσαν την λατρευτικὴ πρακτικὴ στον ἀρχαῖο Ἰσραὴλ, κατὰ τον εορτασμὸ του Πάσχα.⁹⁰

Στα πλαίσια της λατρείας στην Παλαιὰ Διαθήκη εἶναι ἐπίσης ἐνδεικτικὴ και η περίπτωση της εορτῆς των Αζύμων, και η οποία εἶχε διάρκεια ἐφτά ημερῶν, ἐνὸς ξεκινούσε την ἐπομένη της ἡμέρας του Πάσχα. Η ονομασία της ἔχει σχέση με το ἄζυμο ψωμί που ἐπιτρεπόταν να καταναλώνουν οἱ Εβραῖοι στην διάρκεια της ἐν λόγω εορτῆς που εἶχε διάρκεια μιας εβδομάδας Με βάση και τα σχετικά στοιχεία που δίνονται μέσα ἀπὸ το βιβλίο του Λευιτικῆς,⁹¹ κατὰ την δευτέρη ἡμέρα της γιορτῆς οἱ Εβραῖοι προσέφεραν τις ἀπαρχές των γεννημάτων της γῆς τους στους ἱερεῖς (κυρίως σιτηρά) τα οποία προσφέρονταν μαζί με ἓνα κριάρι που ἦταν ἐνός ἔτους. Το κριάρι αὐτὸ προσφερόταν ως ολοκαύτωμα. Τα σιτηρά ἐπίσης προσφέρονταν μαζί με μια σπονδὴ ἐλαίου.

Αναφορικά με την ἐν λόγω γιορτὴ μάλιστα, εἶναι δυνατόν να ἀντλήσει κάποιος πληροφορίες μέσα και ἀπὸ το Δευτερονόμιο, ὅπου λέγεται ἐνδεικτικά: «Καὶ ἔσται ἐὰν εἰσέλθῃς εἰς τὴν γῆν, ἣν Κύριος ὁ Θεός σου δίδωσί σοι κληρονομήσαι, καὶ κατακληρονομήσῃς αὐτὴν καὶ κατοικήσῃς ἐπ' αὐτῆς, καὶ λήψῃ ἀπὸ τῆς ἀπαρχῆς τῶν καρπῶν

⁸⁸Εξ. 12, 29 - 30

⁸⁹Καϊμάκης Δ., *Οἱ θεσμοὶ της Παλαιᾶς Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη, 1995, σελ. 125

⁹⁰Καϊμάκης Δ., *Οἱ θεσμοὶ της Παλαιᾶς Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη, 1995, σελ. 21

⁹¹Λευ. 23, 6 - 14

της γῆς σου, ἥς Κύριος ὁ Θεός σου δίδωσί σοι, καὶ ἐμβαλεῖς εἰς κάρταλλον καὶ πορεύση εἰς τὸν τόπον, ὃν ἂν ἐκλέξηται Κύριος ὁ Θεός σου ἐπικληθῆναι τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐκεῖ.»⁹²

Πάντα στα πλαίσια της λατρείας της Παλαιάς Διαθήκης, μια άλλη γιορτή ήταν συγχρόνως και εκείνη με την ονομασία «Γιορτή των Εβδομάδων» και λάμβανε χώρα 49 ημέρες, με άλλα λόγια, επτά εβδομάδες, μετά από τις 16 Νισάν και αντιστοιχούσε στην έκτη ημέρα του αρχαίου εβραϊκού μήνα Σιβάν και ο οποίος αντιστοιχεί στον Μάιο. Στην εποχή του Ιησού Χριστού πλέον αυτή η γιορτή είχε την ονομασία Πεντηκοστή. Ο εορτασμός της ήταν συνδεδεμένος με την παράδοση της Διαθήκης του Νόμου από το Θεό στους Ισραηλίτες στο ὄρος Σινά και που περιγράφεται στην Έξοδο, συγκεκριμένα στο χωρίο Εξ. 19, 1 -2.

Μια άλλη επίσης κορυφαία γιορτή, ενδεικτική εν γένει της εβραϊκής λατρείας, όπως αποτυπώνεται μέσα και από την Παλαιά Διαθήκη, ήταν και η λεγόμενη Εορτή των Σκηνών, κοινώς γνωστή ως «Σκηνοπηγία». Η γιορτή αυτή ήταν στην ουσία η Τρίτη και τελευταία από τις μεγάλες εορτές του ιουδαϊκού κόσμου και είχε διάρκεια επτά ημερών. Η σχετική επισήμανση εξάλλου, αναφορικά με την διάρκεια εορτασμού της αλλά και ως προς το λατρευτικό της τυπικό, δίνεται μέσα από το βιβλίο του Λευιτικού. Στα πλαίσια, για παράδειγμα, του χωρίου Λευ. 23,41, όπου διαβάζει κάποιος: «νόμιμον αἰώνιον εἰς τὰς γενεὰς ὑμῶν, ἐν τῷ μηνὶ τῷ ἑβδόμῳ ἐορτάσετε αὐτήν».⁹³

Η τέλεση της εορτής του Εξιλασμού θεολογικά στον ιουδαϊκό κόσμο ήταν συνδεδεμένη με την ευχαριστία του λαού του Ισραήλ προς το Θεό, λόγω της συγκομιδής των καρπών, αλλά και ως ανάμνηση παράλληλα για την έξοδο του Ισραήλ από την σκλαβιά της Αιγύπτου. Αφορούσε ακόμα συμβολικά και το ζήτημα της καθοδήγησης που είχαν οι Ισραηλίτες από το Θεό κατά την διάρκεια των σαράντα ετών μες στην έρημο του Σινά. Η Σκηνοπηγία, εν τω μεταξύ, ήταν μια ετήσια εορτή και που ξεκινούσε πέντε ημέρες μετά από την γιορτή του Γιομ Κιπούρ, με άλλα λόγια, την εορτή του Εξιλασμού. Για την εν λόγω εορτή εξάλλου, υφίσταται αναφορά και από τον Ιώσηπο, ο οποίος κατά τον πρώτο αιώνα μ.Χ., τόνιζε, πως αυτή ήταν μια πολύ μεγάλη θρησκευτική γιορτή του Ιουδαϊσμού και που θεωρούνταν ιδιαίτερα άγια και ιερή.⁹⁴

Θεωρείται, πως η συγκεκριμένη γιορτή ίσως είχε στην πραγματικότητα κάποια αρχαία, χαναανιτική προέλευση, ενώ είναι σαφές συγχρόνως και το ότι είχε έναν έντονα

⁹² Δευ. 26, 1 - 2

⁹³ Λευ. 23, 41

⁹⁴ Ιώσηπος, *Εβραϊκή Αρχαιολογία*, 8,4,1

αγροτικό χαρακτήρα. Κι αυτό, δεδομένου, ότι στα πλαίσιά της οι αρχαίοι Ισραηλίτες ολοκλήρωναν με πανηγυρικό τρόπο τον τρύγο και την συγκομιδή εν γένει διαφόρων καρπών της γης, όπως των ελιών, φρούτων κλπ. Για αυτό άλλωστε επίσης, η γιορτή λάμβανε χώρα κατά τον Σεπτέμβριο προς Οκτώβριο μήνα.⁹⁵ Μια ενδιαφέρουσα παράμετρος εδώ επίσης είναι και το ότι κατά την περίοδο, κατά την οποία είχε λάβει χώρα η τελική έκδοση του βιβλίου του Λευιτικού, με άλλα λόγια, κατά τον έκτο αιώνα π.Χ., η συγκεκριμένη γιορτή λάμβανε χώρα μόνο στα Ιεροσόλυμα. Στην διάρκειά της, ο κόσμος έστηνε σκηνές στους δρόμους, ή αντίστοιχα και μέσα σε αυλές, κήπους, ανοικτούς χώρους, όπως πλατείες ή επίσης και εντός των δωματίων των διαφόρων οικιών, προκειμένου να μιμηθεί την διαβίωση των Ισραηλιτών στην έρημο κατά τα 40 χρόνια της περιπλάνησής τους στο Σινά.⁹⁶

Είναι χαρακτηριστικό το ότι μέσα από το σημαντικότερο θρησκευτικό βιβλίο του Ιουδαϊσμού, με άλλα λόγια, το Ταλμούδ, το οποίο φυσικά είναι βασισμένο εν πολλοίς στην αρχαία Πεντάτευχο, τονίζονται κάποια στοιχεία και λεπτομέρειες, ως προς τις λατρευτικές πρακτικές, κατά την διάρκεια της «Σκηνοπηγίας». Στα πλαίσιά τους, φερ' ειπείν, υφίστατο η υμνωδία διαφόρων ψαλμών, ενώ από την άλλη μεριά, στην αυλή του Ναού στην Ιερουσαλήμ οι ιερείς πέραν των ψαλμωδιών, έπαιζαν και διάφορα μουσικά όργανα, τη στιγμή που το πλήθος κρατούσε στα χέρια του κλαδιά φοινίκων και καρπούς, ώστε να συμβολιστεί η πλούσια σοδειά που χάριζε ο Θεός στο λαό Του σε ετήσια βάση. Μάλιστα γύρω από το κεντρικό θυσιαστήριο του Ναού γινόταν στην διάρκεια της έβδομης ημέρας μια περιφορά, η οποία λάμβανε χώρα επτά φορές, σε ανάμνηση των γεγονότων της κατάληψης της πόλης της Ιεριχούς. Στην διάρκεια αντίστοιχα της όγδοης ημέρας, γινόταν πανηγυρική σύναξη όλου του λαού και ψάλλονταν επίσης και άλλοι ύμνοι.⁹⁷

Μια άλλη επίσης πολύ σημαντική γιορτή, η οποία μάλιστα υφίσταται σταθερά ακόμα και ως την σύγχρονη εποχή στα πλαίσια του ιουδαϊκού κόσμου, είναι και η λεγόμενη εορτή του «Εξίλασμού», γνωστή στα εβραϊκά και ως Γιομ Κιπούρ. Μάλιστα, η μέρα της συγκεκριμένης εορτής ουσιαστικά θεωρούνταν η πλέον ιερή στα πλαίσια του αρχαίου ιουδαϊκού κόσμου. Κεντρικά ιδεολογικά γνωρίσματα της εν λόγω εορτής διαχρονικά είναι η εξιλέωση και η μετάνοια, ενώ ανέκαθεν ο εβραϊκός κόσμος στα πλαίσια της, εξασκεί την

⁹⁵Φούντας Ι., *Ερμηνεία Παλαιάς Διαθήκης*, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα, 2005, σελ. 315

⁹⁶Καραβιδόπουλος Δ.Ι., λήμμα «Σκηνοπηγία», στο *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ)*, τόμος 11, εκδόσεις Αθ. Μαρτίνο, Αθήνα, 1967, σελ. 224

⁹⁷Στοιδίο, σελ. 225

έντονη προσευχή, όσο επίσης όμως και την νηστεία. Είναι χαρακτηριστικό ακόμα, το ότι η αναφορά, ως προς την γιορτή αυτή υφίσταται και μες στο βιβλίο του Λευιτικού. Εν προκειμένω στο χωρίο Λευ. 23, 27 μπορεί να διαβάσει κάποιος τα ακόλουθα: «καὶ τῆ δεκάτῃ τοῦ μηνὸς τοῦ ἑβδόμου τούτου ἡμέρα ἐξίλασμοῦ, κλητὴ ἁγία ἔσται ὑμῖν, καὶ ταπεινώσετε τὰς ψυχὰς ὑμῶν, καὶ προσάξετε ὀλοκαύτωμα τῷ Κυρίῳ».⁹⁸

Μια ἄλλη γιορτή, η οποία πάντως, θα πρέπει να θεωρηθεί πολύ μεταγενέστερη, σε σύγκριση με εκείνες του Πάσχα, του Εξίλασμου, της Σκηνοπηγίας ή αντίστοιχα της Πεντηκοστής, είναι αυτή του Πουρίμ. Η εμφάνιση αυτής της συγκεκριμένης γιορτής μάλιστα, είναι συνδεδεμένη με περιστατικά που περιγράφονται στα πλαίσια του βιβλίου της Εσθήρ μέσα από την Παλαιά Διαθήκη. Συνδέεται εν προκειμένω με την ιστορία ενός αγώνα επιβίωσης που είχε δώσει στην διάρκεια του έκτου προς τον πέμπτο αιώνα π.Χ. η τοπική κοινότητα των Εβραίων στην Περσία, καθώς, όπως περιγράφεται και στο προαναφερόμενο βιβλίο, ο τότε ανώτατος αξιωματούχος της χώρας με το όνομα Αμμάν, είχε επιχειρήσει να εξοντώσει την τοπική εβραϊκή κοινότητα.⁹⁹

Γενικότερα, αναφορικά με αυτήν την γιορτή, είναι ενδεικτικό, εν τω μεταξύ, το ότι εντός του ίδιου του ιουδαϊκού κόσμου, ακόμα και μετά τον πέμπτο αιώνα π.Χ. και κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, πρέπει να είχαν σημειωθεί ορισμένες αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις, ως προς το αν όντως μια τέτοια γιορτή, και στα πλαίσια της οποίας υφίσταται διαχρονικά πολύ έντονα το στοιχείο των ἐξαλλων και ἐντονων πανηγυρισμών και εορτασμών. Η κυριότερη παράμετρος που ανέκαθεν είχε δημιουργήσει πολύ έντονους προβληματισμούς για ορισμένους κύκλους, ειδικότερα τους πιο φανατικούς και συντηρητικούς θρησκευτικά, ως προς το αν μια τέτοια γιορτή έπρεπε όντως να εορτάζεται, είχε υπάρξει το ότι το Πουρίμ έχει περισσότερο έναν κοσμικό παρά θρησκευτικό χαρακτήρα. Κι αυτό από την άποψη, πως εδώ δεν υφίσταντο ποτέ συγκεκριμένες προσευχές ή ψαλμοί που να έχουν σχέση με τον εν λόγω εορτασμό, σε αντίθεση με τις περιπτώσεις άλλων μεγάλων εορτών του Ιουδαϊσμού, όπως το Πάσχα ή η Σκηνοπηγία, η Πεντηκοστή, η γιορτή του Εξίλασμου κλπ.¹⁰⁰

Υπό αυτό το πρίσμα ἄλλωστε, δεν είναι τυχαίο και το ότι από νωρίς εντός του ίδιου του εβραϊκού κόσμου, όπως επίσης όμως και αργότερα στους κόλπους της χριστιανικής Εκκλησίας, είχαν υπάρξει αντιδράσεις και αμφιβολίες για το αν και κατά πόσο και το ίδιο το

⁹⁸Λευ. 23, 27

⁹⁹Moore C., *Esther*, Doubleday Editions, London – New York, 1971, σελ. 28

¹⁰⁰Moore C., *Esther*, Doubleday Editions, London – New York, 1971, σελ. 46

βιβλίο της Εσθήρ θα έπρεπε να μπει στον Κανόνα των αποδεκτών βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης και της Αγίας Γραφής. Κατά καιρούς άλλωστε, είχαν υπάρξει προσπάθειες και από διάφορους μελετητές της Παλαιάς Διαθήκης, να βρουν τυχόν αρχαίες παγανιστικές ρίζες, ως προς την εορτή του Πουρίμ. Αυτές οι απόπειρες εξάλλου, είχαν εστιάσει περισσότερο στην περίπτωση αρχαίων περσικών ή βαβυλωνιακών μύθων και εορτών, αν και ως σήμερα δεν έχει υπάρξει κάποιο συγκεκριμένο και τελικό συμπέρασμα για μια τέτοια σχέση.¹⁰¹

2.2 Λατρεία στην Καινή Διαθήκη

Σε αυτό το σημείο καταρχάς, μια επισήμανση που θα ήταν δυνατόν να γίνει, είναι το ότι εξ αρχής στα πλαίσια της χριστιανικής Εκκλησίας (ήδη κι από την εποχή του Ιησού Χριστού και εν συνεχεία των Αποστόλων Του) είχε καταστεί απόλυτα εμφανής και κατανοητή η σημασία περί της Παλαιάς Διαθήκης, ως ενός προπαρασκευαστικού σταδίου και πλαισίου και για την ίδια την Εκκλησία. Μια τέτοια κατανόηση εδώ υπήρξε άμεσα συνδεδεμένη με την αντίληψη πως η Παλαιά Διαθήκη στην ουσία αποτελεί ένα προπαρασκευαστικό στάδιο, αναφορικά με τα γεγονότα που περιγράφονται στα βιβλία της Καινής Διαθήκης και ιδιαίτερα στα τέσσερα Ευαγγέλια. Γεγονότα, όπως το απολυτρωτικό έργο και κήρυγμα του Κυρίου μεταξύ των ανθρώπων, ή όπως η Σταύρωση, η Ανάσταση και η Ανάλυση Του. Με βάση αυτό το σκεπτικό άλλωστε, είναι εμφανές, πως, σε συνάρτηση και με το πεδίο της λατρείας, η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη αποτελούν ένα οργανικό και αδιάσπαστο σύνολο και όπου ο Χριστός φυσικά είναι ο κεντρικός συνδετικός κρίκος. Για αυτό συγχρόνως, η μεν Παλαιά Διαθήκη εδώ θεωρείται πως είναι προτύπωση των κοσμοσωτήριων γεγονότων της Καινής Διαθήκης, με άλλα λόγια, ένα είδος προφητείας για αυτά τα γεγονότα, ενώ η Καινή Διαθήκη είναι η πλήρωση, δηλαδή η πραγματοποίησή τους.¹⁰²

Οι λατρευτικές πράξεις που υπήρξαν ανά τους αιώνες και τις χιλιετίες συνδεδεμένες άρρηκτα με μια σειρά εορτών του αρχαίου Ισραήλ, παρατηρεί κανείς και εντός της Καινής Διαθήκης, το ότι αποκτούν πλέον μια νέα σημασία. Μια σημασία, η οποία έχει την αναφορά της στην προοπτική περί της καινής κτίσης που φέρνει μέσα από την ιλαστήρια θυσία Του επί

¹⁰¹Moore C., *Esther*, Doubleday Editions, London – New York, 1971, σελ. 49

¹⁰²Μωραΐτης Σ.Ν., «Η Παλαιά Διαθήκη στη λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας», 20 Απριλίου 2015, στο <https://www.pemptousia.gr/2015/04/i-palea-diathiki-sti-latria-tis-orthodoxis-ekklisias/>

του σταυρού ο σαρκωμένος Υιός και Λόγος του Θεού και ιδιαίτερα μέσω της ανάστασής Του. Αυτό το γνώρισμα, επί παραδείγματι, αποτυπώνεται με ενάργεια μέσα από την ιστορία του Μυστικού Δείπνου, που περιγράφεται στα Ευαγγέλια της Καινής Διαθήκης. Εδώ η ιστορία της λύτρωσης των Ισραηλιτών από τα δεσμά της δουλείας στην Αίγυπτο, αποκτά, μέσω και της σκηνής κατά την οποία ο Ιησούς Χριστός καλεί τους μαθητές Του να λάβουν το Σώμα και Αίμα Του, έναν νέο συμβολισμό. Ο τελευταίος συγκεκριμένα, αφορά πια την λύτρωση όλου του ανθρωπίνου γένους, μέσα από την πρόσληψη του ίδιου του Κυρίου, καθώς ο Υιός και Λόγος του Θεού παραδίδει συγχρόνως το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας στους μαθητές εκείνη την ώρα.

Έτσι επί παραδείγματι, διαβάζει κάποιος εντός του Κατά Λουκάν Ευαγγελίου, τα ακόλουθα: «καὶ λαβὼν ἄρτον εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνῆσαι λέγων· τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον».¹⁰³

Αυτή η αδιατάρακτη σύνδεση με τον κόσμο της Παλαιάς Διαθήκης, με γνώμονα την ανάπτυξη της λατρείας και εντός της πρώτης Εκκλησίας, δεν σήμαινε φυσικά όμως εξαρχής εδώ και το ότι τα μέλη της συγκεκριμένης κοινότητας δεν είχαν διαχωρίσει σαφέστατα τη θέση τους, τόσο από τον κόσμο των Ιουδαίων, όσο επίσης και από οποιαδήποτε άλλη θρησκευτική κοινότητα εκείνης της εποχής. Κι αυτό δεδομένου, ότι εξαρχής αντιλήφθηκαν σαφέστατα τους εαυτούς τους ως μέλη του σώματος του Χριστού, με ό, τι συνεπαγόταν αυτό άλλωστε και ως προς τη λατρεία στην πρωτοχριστιανική εποχή (όπως έγινε εμφανές εξαρχής, φερ' ειπείν, με το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας). Γι' αυτό έτσι, εντός της Καινής Διαθήκης και συγκεκριμένα στην Προς Εφεσίους επιστολή του αποστόλου Παύλου, αναφέρεται ενδεικτικά πως: «καὶ αὐτὸν ἔδωκε κεφαλὴν ὑπὲρ πάντα τῇ ἐκκλησίᾳ, ἣτις ἐστὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ».¹⁰⁴

Μια πολύ σημαντική παράμετρος, συναφής ειδικά με το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας ήταν εξαρχής μάλιστα, και το η κοινότητα των πρώτων χριστιανών στα Ιεροσόλυμα και μετά την εποχή του Κυρίου είχε αρχίσει να οργανώνει διάφορα κοινά γεύματα, τα οποία ακολουθούσαν συγκεκριμένα μετά από το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας

¹⁰³Λουκ. 22, 19 - 20

¹⁰⁴Εφ. 1, 22 - 23

τις Κυριακές. Επρόκειτο για τις λεγόμενες «αγάπες». Μάλιστα, η μη συμμετοχή ενός πιστού σε αυτά τα κοινά δείπνα, χωρίς να υφίσταται κάποιος σοβαρός λόγος, θεωρούνταν κάτι σοβαρό και μπορούσε να αποτελέσει ακόμα και παράγοντα εξοστρακισμού αυτού του ατόμου από την Εκκλησία.¹⁰⁵

Με βάση όλες τις παραπάνω αναφορές, θα ήταν χρήσιμο εδώ μάλιστα, να γίνει αναφορά σε ένα συγκεκριμένο απόσπασμα μέσα από τις Πράξεις, αναφορικά με την θρησκευτική ζωή της πρώτης χριστιανικής κοινότητας. Τονίζεται, εν προκειμένω στο τρίτο κεφάλαιο, ότι: «πάντες δὲ οἱ πιστεύοντες ἦσαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ εἶχον ἅπαντα κοινά, καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις ἐπίπρασκον καὶ διεμέριζον αὐτὰ πᾶσι καθότι ἂν τις χρείαν εἶχε· καθ' ἡμέραν τε προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν ἐν τῷ ἱερῷ, κλῶντές τε κατ' οἶκον ἄρτον, μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει καὶ ἀφελότητι καρδίας, αἰνοῦντες τὸν Θεὸν καὶ ἔχοντες χάριν πρὸς ὅλον τὸν λαόν. ὁ δὲ Κύριος προσετίθει τοὺς σωζομένους καθ' ἡμέραν τῇ ἐκκλησίᾳ».¹⁰⁶

Εντὸς ενός τέτοιου πνεύματος ενότητας και αγάπης (κατὰ το πρότυπο εκείνης της αγάπης που δίδαξε ο σαρκωθείς Λόγος του Θεού και η οποία ταυτόχρονα δεν παύει να είναι αντίστοιχη της αγαπητικής σχέσης που έχουν μεταξύ τους τα τρία Πρόσωπα της Αγίας Τριάδος, ο Πατήρ, ο Υἱός και το Ἅγιο Πνεῦμα) τα διακονήματα και διάφορα λειτουργήματα εντὸς της εκκλησιαστικής κοινότητας που περιγράφεται μες στην Καινή Διαθήκη, είχαν πρώτιστα έναν εκκλησιολογικό χαρακτήρα. Κι αυτό επειδή εξαρχῆς η λατρεία ήταν εκείνο το μέσο, με το οποίο συμμετείχε η πρωτοχριστιανική κοινότητα στο γεγονός του Χριστού και στην παρουσία της ίδιας της Βασιλείας του Θεού εντὸς του κόσμου. Μέσω αυτῶν των λειτουργημάτων της λατρευτικής ζωῆς εκείνης της πρώτης χριστιανικής κοινότητας, με άλλα λόγια, είναι χαρακτηριστικό πως στην ουσία υπήρχε η πρόγευση των εικόνων της εποχῆς των Εσχάτων.¹⁰⁷

Μέσα από την ευχαριστιακή σύναξη, ο λειτουργός της, ως προεστῶς (όντας, με άλλα λόγια, πρώτος μεταξύ ἴσων) εξέφραζε συγχρόνως και το στοιχείο της καθολικότητας στην τοπική Εκκλησία, εκείνη δηλαδή της πρώτης χριστιανικής κοινότητας των Ιεροσολύμων, ενώ είναι ενδεικτικό, πως αυτό το συγκεκριμένο στοιχείο, αναφορικά με τον λειτουργικό και τον

¹⁰⁵Μάγειρας Ε., *Καινή Διαθήκη και Εκκλησία*, Αθήνα, 2023, σελ. 7

¹⁰⁶Πραξ. 2, 44 - 47

¹⁰⁷Σμέμαν Α., *Η Εκκλησία προσευχόμενη. Εισαγωγή στη Λειτουργική Θεολογία*, μετάφραση Δ.Β. Τζέρπος, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, 2003, σ.σ. 166 - 167

λατρευτικό βίο της Εκκλησίας που περιγράφεται εντός της Καινής Διαθήκης, δεν είχε πάψει να υφίσταται και στις διάφορες άλλες πρώτες χριστιανικές κοινότητες, στην περιοχή της Παλαιστίνης ή στην Συρία, όπως στην τοπική Εκκλησία της Αντιόχειας κλπ. Εδώ άλλωστε, την ίδια στιγμή, μπορεί να αντιληφθεί κάποιος και το ότι προκύπτει μια οργανική και άρρηκτη σχέση του μυστηρίου του Χριστού με το μυστήριο της Εκκλησίας. Αυτή η σύνδεση εξαρχής προσδιόρισε μάλιστα και το περιεχόμενο της αποστολικής παραδόσεως, τόσο ως προς την Χριστολογική οντολογία της Εκκλησίας, όσο όμως και ως προς την πνευματοκεντρική εκπλήρωση της αποστολής της στην ιστορία της σωτηρίας.¹⁰⁸

Βέβαια θα πρέπει να έχει κανείς υπόψη του ότι όντως δεν υπάρχουν πάρα πολλές και άμεσες πληροφορίες, αναφορικά με την λατρευτική ζωή της Εκκλησίας κατά την περίοδο της Καινής Διαθήκης. Όμως και πάλι ακόμα, είναι εμφανές το ότι οι πρώτοι χριστιανοί στα Ιεροσόλυμα είχαν συνεχίσει να λαμβάνουν μέρος και στην παραδοσιακή ιουδαϊκή λατρεία, έχοντας όμως ταυτόχρονα και την δική τους ανεξάρτητη και ξεχωριστή χριστιανική λατρεία. Ένας τέτοιος λειτουργικός δυϊσμός θα επηρέαζε και την μορφή της χριστιανικής λατρείας και μετά από την ρήξη ανάμεσα στον Ιουδαϊσμό και το Χριστιανισμό.¹⁰⁹

Συγχρόνως στους κόλπους των πρώτων εκείνων χριστιανικών κοινοτήτων, όπως ήταν π.χ. εκείνες που αναφέρονται στις Πράξεις Αποστόλων και τις επιστολές του Αποστόλου Παύλου (όπως αυτές, για παράδειγμα, που είχαν ιδρυθεί από τον απόστολο των Εθνών στη Μικρά Ασία και τον ελλαδικό χώρο) ένα ζήτημα που φαίνεται πως πρέπει να είχε αναδυθεί ήταν το αν η λατρευτική τους ζωή θα ήταν κάτι που θα αποτελούσε περισσότερο ένα είδος προσωπικής και ιδιωτικής υπόθεσης ή αν από την άλλη, θα ήταν παράμετρος, με την οποία θα καθοριζόταν η θέση, δράση και στάση των μελών αυτών των Εκκλησιών έναντι της ευρύτερης κοινωνίας στην οποία ζούσαν. Φυσικά, όλες οι πρωτοχριστιανικές κοινότητες από την αρχή έκριναν πως έπρεπε να διαλέξουν την δεύτερη λύση. Κι αυτό από την άποψη, πως έτσι, δεν θα αποθαρρυνόταν η ζωή και καθημερινότητα των χριστιανών μες στην κοινωνία και επίσης η λατρεία θα συνδεόταν άμεσα και με την περιρρέουσα ιστορική πραγματικότητα.¹¹⁰

¹⁰⁸Φειδάς Βλ. Ι., *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήναι, 1994, σελ. 31

¹⁰⁹Σμέμαν Α., *Η Εκκλησία προσευχόμενη. Εισαγωγή στη Λειτουργική Θεολογία*, μετάφραση Δ.Β. Τζέρπος, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, 2003, σελ. 88

¹¹⁰Βασιλειάδης Π., *Μετανεωτερικότητα και Εκκλησία. Η πρόκληση της Ορθοδοξίας*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, 2002, σελ. 56

2.3 Λειτουργική Πράξη ως Συνέχεια της Αποστολικής Εμπειρίας

Η ανάδειξη της λειτουργικής πράξης εντός της μυστηριακής και λατρευτικής ζωής του ζώντος Σώματος του σαρκωθέντος Υιού και Λόγου του Θεού, με άλλα λόγια, εντός της Εκκλησίας, κάλλιστα, είναι εφικτό εδώ να θεωρηθεί, ως συνέχεια της εμπειρίας εκείνης, η οποία είχε αναπτυχθεί ήδη ακόμα και από την εποχή του Ιησού Χριστού και την εποχή επίσης και των διαδόχων Του μες στην Εκκλησία, δηλαδή των Μαθητών Του και Αποστόλων. Μια τέτοια σταθερότητα και συνέχεια, αναφορικά με την εν λόγω εμπειρία εξάλλου, είναι την ίδια στιγμή, δείγμα και της πιστότητας και αυθεντικότητας, με την οποία επρόκειτο να διατηρήσει η Εκκλησία του Χριστού την καθαυτή πίστη της. Μια πίστη και ένα δόγμα που διαμορφώθηκε μέσα από το κήρυγμα και την δράση του Ιησού Χριστού.

Μεταξύ των διαφόρων πρώιμων κειμένων μέσω των οποίων αποτυπώνεται εν πολλοίς το στοιχείο της συνέχειας, αναφορικά και με την λειτουργική και λατρευτική ζωή της Εκκλησίας και μετά την εποχή των Αποστόλων, είναι αναμφίβολα η Διδαχή των Αποστόλων. Το κείμενο αυτό έχει υπολογιστεί πως είχε γραφτεί περί το 70 με 100 μ.Χ. Μια τέτοια χρονολογία εξάλλου, θεωρείται σημαντική από την άποψη, πως το έργο αυτό ανήκει σε μια μεταβατική περίοδο, κατά την διάρκεια της οποίας πλέον έτεινε προς το τέλος της η εποχή των μαθητών και Αποστόλων του Κυρίου, ενώ ξεκινούσε σταδιακά η εποχή των μαθητών και διαδόχων τους. Αυτή η αλλαγή συγχρόνως, είχε να κάνει και με τις οργανωτικές δομές εντός της πρωτοχριστιανικής Εκκλησίας. Το ίδιο το κείμενο αποτελείται συγκεκριμένα από 16 Κεφάλαια, τα οποία μάλιστα δεν είναι μεγάλα σε έκταση, ενώ στα πλαίσιά τους περιλαμβάνονται και στοιχεία εδώ συναφή με και την οργανωτική, λατρευτική και μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας.¹¹¹

Η λειτουργική πράξη και η λατρευτική ζωή της Εκκλησίας στην εποχή μετά τους Αποστόλους του Κυρίου, είναι ενδεικτικό, με βάση και τα σχετικά στοιχεία του συγκεκριμένου αυτού έργου, πως σε εκείνη την φάση είχε οργανωθεί τόσο από τις τάξεις των λεγόμενων προφητών και χαρισματούχων, οι οποίοι όμως δεν ήταν μόνιμα μέλη του εκάστοτε

¹¹¹Ehrman B., *The New Testament and other early Christian writings: A reader*, Oxford University Press, Oxford UK., 2004, σελ. 271

τοπικού ιερατείου στις διάφορες Εκκλησίες, όσο και από τις τάξεις των πρεσβυτέρων και κατά τόπους επισκόπων που πλέον επρόκειτο να αποτελέσουν τμήματα του μόνιμου ιερατείου. Μέσω της Διδαχής των Αποστόλων, είναι χαρακτηριστικό, πως προς τους πιστούς, επί παραδείγματι, υφίσταται η σχετική οδηγία του ότι θα πρέπει να δείχνουν μεν σεβασμό προς τους περιοδεύοντες χαρισματούχους και προφήτες. Κάτι τέτοιο ωστόσο δεν σήμαινε το ότι θα έπρεπε να δέχονται αυτά τα άτομα, ως ανώτερους των τοπικών πρεσβυτέρων και επισκόπων κι ως αντικαταστάτες τους.¹¹²

Σχετικά με το θέμα των Προφητών και των χαρισματούχων, είναι γεγονός, πως τουλάχιστον κατά την αποστολική περίοδο ο ρόλος τους είχε υπάρξει πολύ σημαντικός εντός της Εκκλησίας και αυτό συνακόλουθα αφορούσε και το πεδίο της λατρευτικής και λειτουργικής ζωής. Είναι όμως εξίσου σημαντικό να επισημανθεί εδώ και το ότι κάθε άλλο παρά θεωρούνταν, πως είχαν μια μόνιμη θέση εντός της οργάνωσης των κατά τόπους ιερατείων των διαφόρων Εκκλησιών και των οποίων εξαρχής άλλωστε προΐσταντο οι Επίσκοποι. Οι Προφήτες αναφέρονται τόσο στην προς Εφεσίους Επιστολή,¹¹³ όσο επίσης όμως και στην Α΄ Προς Κορινθίους Επιστολή του Αποστόλου Παύλου και μάλιστα προβάλλονταν και ως άτομα, τα οποία είχαν την δεύτερη θέση ιεραρχικά μετά από τους ίδιους τους Αποστόλους.¹¹⁴ Κάτι τέτοιο, εκ των πραγμάτων, σημαίνει και το ότι αυτά τα άτομα, με άλλα λόγια, οι Προφήτες, σίγουρα σε κάποιο βαθμό είχαν κάποια παρουσία και κύρος και ως προς την λειτουργική και λατρευτική ζωή της πρώιμης, αρχαίας Εκκλησίας.

Ανεξαρτήτως αν κατά την περίοδο, η οποία περιγράφει την Εκκλησία του τέλους περίπου του πρώτου αιώνα μ.Χ., είχαν αρχίσει να κάνουν ολοένα περισσότερο αισθητή την παρουσία τους σε τοπικές Εκκλησίες διάφορα μόνιμα ιερατεία, αυτό δεν σημαίνει, πως ακόμα οι χαρισματούχοι και Προφήτες δεν μπορεί να ασκούσαν κάποια σχετική επιρροή, κατά την διάρκεια των περιόδων τους σε διάφορες Εκκλησίες. Σαφέστατα μεν οι ίδιες οι Εκκλησίες είχαν ξεκινήσει πια να έχουν και επισκόπους, αν και οι τελευταίοι ακόμα δεν ήταν απόλυτα διαχωρισμένοι από τους πρεσβύτερους.¹¹⁵ Η οριστικοποίηση της θεώρησης των επισκόπων εξάλλου, ως κεφαλών των Εκκλησιών θα σημειωθεί μεταξύ του 2^{ου} και του 3^{ου} αιώνα μ.Χ.¹¹⁶

¹¹²Διδασκαλία Αποστόλων, 11, 3-6, ΒΕΠ τόμος 2^{ος}

¹¹³Εφ. 4, 11

¹¹⁴Α΄ Κορ. 12, 28 - 30

¹¹⁵Φειδάς Ι.Β., *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα, 1994, σελ. 53

¹¹⁶Στεφανίδης Κ., *Εκκλησιαστική Ιστορία: Από αρχής έως σήμερα*, εκδόσεις Αστήρ, Αθήνα, 1970, σελ. 35

Μάλιστα, το κείμενο της Διδαχής των Αποστόλων ανήκει και σε μια ιστορική περίοδο, κατά την διάρκεια της οποίας ορισμένοι εκ των Προφητών μπορεί να καθίσταντο ακόμα και επίσκοποι τοπικών Εκκλησιών. Φυσικά αυτό δεν ίσχυε με όλες τις περιπτώσεις Προφητών, από την άποψη, ότι εν μέρει υπήρχε πάντα ένας σχετικός φόβος, μήπως ορισμένα εξ αυτών των ατόμων ήταν στην ουσία ψευδοπροφήτες. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, το κύρος των Προφητών σε αυτή την φάση ακόμα ήταν αρκετά μεγάλο, δεδομένου, ότι θεωρούνταν ως διάδοχοι των Αποστόλων και ακόμα και ισότιμοι προς τους τελευταίους.¹¹⁷

Το ίδιο το κείμενο της Διδαχής των Αποστόλων εξάλλου, αποτυπώνει αυτή την διάσταση με ενάργεια, μέσα και από την σχετική αναφορά, ως προς το ότι, για παράδειγμα, από τη στιγμή που βρισκόταν ένας Προφήτης σε κάποια τοπική Εκκλησία, είχε το δικαίωμα να πραγματοποιήσει το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, ακόμα και αν σε αυτήν υφίστατο ένας τοπικός επίσκοπος. Φυσικά, η πραγματοποίηση του εν λόγω Μυστηρίου από τον Προφήτη γινόταν ενώ ο ίδιος ήταν πάντα πλαισιωμένος από το ντόπιο ιερατείο της εκάστοτε Εκκλησίας. Η σχετική φράση μέσα από τη Διδαχή των Αποστόλων, ήταν το ακόλουθο απόσπασμα: «*ὕμῖν γὰρ λειτουργοῦσι καὶ αὐτοὶ τὴν λειτουργίαν τῶν προφητῶν καὶ διδασκάλων*».¹¹⁸

Την ίδια στιγμή, πάντα αναφορικά με την λειτουργική και λατρευτική ζωή της Εκκλησίας, εντός του συγκεκριμένου κειμένου υφίσταται ένας έμμετρος ύμνος με δοξαστικά λόγια. Ο ύμνος αυτός που είναι στο ένατο βιβλίο της Διδαχής Αποστόλων, έχει ως ακολούθως: «*Ευχαριστούμεν σοι, Πάτερ ημών υπέρ της ζωής και γνώσεως, ης ε γνώρισας ημίν δια Ιησού του παιδός σου. Σοι η δόξα εις τους αιώνας. Αμήν. Ὡσπερ ην τούτο το κλάσμα διεσκορπισμένον επάνω των ορέων και συναχθέν εγένετο εν, ούτω συναχθήτω σου η Εκκλησία από των περάτων της γης εις την σην Βασιλείαν. Ὅτι σου εστίν η δόξα και η δύναμις εις τους αιώνας*».¹¹⁹

Το στοιχείο περί μιας τέτοιας συνέχειας εδώ επίσης, ίσως μπορεί να αποτυπωθεί με ενάργεια μέσα από την περίπτωση του κειμένου των Αποστολικών Διαταγών που είναι γνωστό παράλληλα και ως «*Διαταγαί ή Διατάξεις των Αγίων Πανευφήμων Αποστόλων*».¹²⁰ Εντός του συγκεκριμένου κειμένου περιέρχεται ένα σύνολο διατάξεων και

¹¹⁷Φειδάς Ι.Β., *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα, 1994, σελ. 140

¹¹⁸Διδ. Αποστόλων, 3, 3-6, ΒΕΠ τόμος 2^{ος}

¹¹⁹Διδ. Αποστόλων, 9, 3-4, ΒΕΠ, τόμος 2^{ος}

¹²⁰ΘεοδώρουΕ., *Μαθήματα Λειτουργικής* 4, εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 1979, σελ. 179

διδαχών συναφών με την τάξη, το βίο και τη λατρεία της Εκκλησίας, Φαίνεται, πως ο συντάκτης των Διαταγών των Αποστόλων στηρίχτηκε σε ένα σύνολο προφορικών διηγήσεων και παραδόσεων που είχαν σχέση με την ζωντανή πράξη της πρωτοχριστιανικής Εκκλησίας εκείνων των πρώτων αιώνων μετά την εποχή του Ιησού Χριστού και των Αποστόλων. Το έργο αυτό είναι μάλιστα συμπλήρωμα προηγούμενων συναφών έργων.¹²¹ Η σύνταξή του θεωρήθηκε πως έγινε περί το 380 π.Χ. στην πόλη της Αντιόχειας.

Μέσω της συγκεκριμένης περίπτωσης έλαβε χώρα ουσιαστικά η ενοποίηση του πλέον βασικού και αρχαιότερου υλικού της λειτουργικής παράδοσης των πρώτων τεσσάρων αιώνων της εκκλησιαστικής ιστορίας.¹²² Πιο συγκεκριμένα, μια πρώτη βασική πηγή, ειδικά, ως προς τα πρώτα 7 βιβλία του εν λόγω έργου, είναι η Διδαχή και Διδασκαλία των Αποστόλων, ενώ αντίστοιχα το 8^ο βιβλίο των Αποστολικών Διαταγών είναι βασισμένο κυρίως το έργο του Ιππόλυτου Ρώμης «Αποστολική Παράδοση».¹²³

Εδώ πολύ ενδιαφέρουσες συγχρόνως θα πρέπει να θεωρηθούν και οι σχετικές αναφορές που είχε κάνει στην διάρκεια του προηγούμενου αιώνα ο μεγάλος Ρώσος θεολόγος, συγγραφέας και ακαδημαϊκός Παύλος Ευδοκίμοφ.¹²⁴ Ο τελευταίος, πιο συγκεκριμένα, στα πλαίσια του έργου του «Η προσευχή της Ανατολικής Εκκλησίας» τόνιζε, πως περί τα τέλη του 4^{ου} ή και προς τα τέλη του 5^{ου} αιώνα μ.Χ., θα ήταν δυνατόν να τοποθετήσει κάποιος την χρονολόγηση των έξι πρώτων βιβλίων του Διαταγών των Αποστόλων και τα οποία, εν προκειμένω, επαναλαμβάνουν την Διδαχή ή Διδασκαλία των Αποστόλων. Βέβαια, πέραν αυτής της αρχικής πηγής, άλλες αναμφίβολα πηγές ήταν και εκείνες των κατηχήσεων και κηρυγμάτων του Ιωάννη του Χρυσοστόμου, όπως επίσης και εκείνων του Θεόδωρου Μουσουεστίας και από την άλλη μεριά συγχρόνως και του Οδοιπορικού της Αιθερίας στην Παλαιστίνη και των κατηχήσεων του Κυρίλλου Ιεροσολύμων.¹²⁵

Αντιστοίχως, αναφορικά με τα βιβλία εφτά και οκτώ από το έργο Διαταγαί των Αποστόλων, είναι χαρακτηριστικό, πως περιλαμβάνονται δυο τυπικά ευχολόγια. Ειδικότερα το όγδοο βιβλίο εδώ φαίνεται να αναπτύσσει ένα ευχολόγιο, το οποίο υφίστατο κατά πάσα

¹²¹ Φίλιας Γ., *Παράδοση και εξέλιξη στην Λατρεία της Εκκλησίας*, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 2006, σελ. 70

¹²² Φίλιας Γ., *Παράδοση και εξέλιξη στην Λατρεία της Εκκλησίας*, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 2006, σελ. 70

¹²³ Φίλιας Γ., *Παράδοση και εξέλιξη στην Λατρεία της Εκκλησίας*, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 2006, σελ. 70

¹²⁴ Πάσχος Π.Β., *Ο διάλογος με την Δύση για τον Θεό και τον Άνθρωπο. Η ποιητική θεολογία του Πάβελ Νικολάιεβιτς Ευδοκίμοφ*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα, 1995, σ.σ. 14 - 18

¹²⁵ Ευδοκίμοφ Π., *Η προσευχή της Ανατολικής Εκκλησίας*, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, 1997, σελ. 83

πιθανότητα εντός του βιβλίου του Ιππόλυτου Ρώμης «Αποστολική Παράδοση» που χρονολογούνταν από τις αρχές περίπου του τρίτου αιώνα μ.Χ.¹²⁶

Φυσικά είναι γεγονός, πως το έργο «Διαταγαί των Αποστόλων» είναι ψευδεπίγραφο, από την άποψη, πως οι σχετικές οδηγίες που υπάρχουν εντός του, αναφορικά με την λατρευτική πρακτική της αρχαίας Εκκλησίας εκείνων των πρώτων αιώνων, κάθε άλλο παρά είχαν προέλθει απευθείας εκ μέρους των ίδιων των μαθητών του Κυρίου. Κάτι τέτοιο ωστόσο ήταν αναμφίβολα κάτι που γινόταν επίτηδες, με το σκεπτικό πως έτσι στόχος ήταν το να προβληθεί το στοιχείο περί αυθεντικότητας, ως προς την συνέχεια της λειτουργικής παράδοσης της Εκκλησίας από την αποστολική περίοδο ακόμα. Με άλλα λόγια, έτσι η λατρεία είχε την εγγύηση, σχετικά με την εκκλησιαστική ενότητα, ερχόμενη παράλληλα και σε σύγκρουση με την οποιαδήποτε αναφύομενη αίρεση κάθε ιστορικής φάσης στην διάρκεια της εκκλησιαστικής ιστορίας.¹²⁷

Σχετικά με το συγκεκριμένο αυτό έργο και την αυθεντικότητα και πιστότητα του τόσο ως προς την δογματική θεολογική σκέψη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όσο επίσης όμως, και ως προς την συνέχεια της αποστολικής παράδοσης, σχετικά με την λειτουργική ζωή της, γίνεται λόγος συγχρόνως και από την μεριά του Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, που είχε υπάρξει Πατριάρχης της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας του Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους (Βυζάντιο) μεταξύ του 434 και του 446 μ.Χ. Ο τελευταίος εδώ, εν προκειμένω σημειώνει χαρακτηριστικά τα εξής: *«Πολλοί μὲν τινὲς καὶ ἄλλοι τῶν τοὺς ἱεροὺς ἀποστόλους διαδεξαμένων θεῖοι ποιμένες καὶ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας, τὴν τῆς μυστικῆς λειτουργίας ἔκθεσιν ἐγγράφως καταλιπόντες, τῇ Ἐκκλησίᾳ παραδεδώκασιν. Ἐξ ὧν δὲ πρότεροι οὗτοι καὶ διαπρύσιοι τυγχάνουσιν. Ὅτε μακάριος Κλήμης, ὁ τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων μαθητῆς καὶ διάδοχος, αὐτῶν τῶν ἱερῶν ἀποστόλων υπαγορευσάντων.*

*Καὶ ὁ θεῖος Ἰάκωβος, ὁ τῶν Ἱεροσολυμιτῶν Ἐκκλησίας τὸν κλῆρον λαχόν, καὶ ταύτης πρῶτος ἐπίσκοπος ὑπὸ τοῦ πρώτου καὶ μεγάλου ἀρχιερέως Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν κατασταθείς».*¹²⁸

Ὡς προς το ζήτημα της αποστολικής παράδοσης, ο Πρόκλος εδώ επισημαίνει το ότι η αρχική Θεία Λειτουργία, όπως την παρέδωσαν οι ίδιοι οι Απόστολοι ήταν πολύ πιο εκτενής,

¹²⁶Ευδοκίμωφ Π., *Η προσευχή της Ανατολικής Εκκλησίας*, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, 1997, σελ. 83

¹²⁷Φύλας Γ., *Παράδοση και εξέλιξη στην Λατρεία της Εκκλησίας*, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 2006, σελ.75

¹²⁸Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως, *Περί παραδόσεως της Θείας Λειτουργίας*, PG 65,849B

ενώ ο απόστολος Ιάκωβος ήταν εκείνος που προέβη στην σύμπτυξή της προκειμένου να μην υπάρξει κούραση από την μεριά των πιστών. Μια άλλη σημαντική πληροφορία εδώ παράλληλα όμως, είναι και το ότι αργότερα, και συγκεκριμένα κατά την διάρκεια του 4^{ου} αιώνα και οι Μέγας Βασίλειος και Ιωάννης ο Χρυσόστομος, θα προβούν σε μια επιπλέον περικοπή και σμίκρυνση της Θείας Λειτουργίας, η οποία άλλωστε συνεχίζει να υφίσταται στην λειτουργική ζωή της Εκκλησίας ακόμα και ως την σύγχρονη εποχή.

Παράλληλα, σε συνδυασμό και με όλα όσα αναφέρει ο Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως μες στο κείμενό του για άτομα, όπως ο Κλήμης, για παράδειγμα, που ήταν διάδοχος και μαθητής των ίδιων των Αποστόλων, εδώ καθίσταται εμφανές το στοιχείο της συνέχισης της αποστολικής παράδοσης. Επίσης γίνεται εμφανές όμως και το στοιχείο της προβολής των Επισκόπων ως των κύριων προσώπων της Λατρείας μες στην Εκκλησία, με αποτέλεσμα οι Διαταγαί των Αποστόλων, να υπογραμμίζουν την αποστολικότητα της λειτουργικής εκκλησιαστικής παράδοσης.¹²⁹

Με βάση τα παραπάνω, η αποστολικότητα της λειτουργικής παραδόσεως με βάση τις μαρτυρίες που μπορεί να συλλέξει κανείς μέσω των Διαταγών των Αποστόλων, παραπέμπει στο στοιχείο περί ενότητας της Εκκλησίας στο θέμα της πίστεως. Αναδεικνύει ακόμα τον αρραγή κορμό πάνω στον οποίο επρόκειτο να αναδυθούν οι επιμέρους κλάδοι των ποικίλων λειτουργικών τύπων και παραδόσεων της Θείας Λειτουργίας. Μάλιστα, σε αυτό το συγκεκριμένο σημείο μπορεί να επισημανθεί και ότι από την στιγμή που μια λειτουργική μορφή δεν μαρτυρείται εντός της Καινής Διαθήκης, τότε η καθιέρωση και ισχύς της εντός της Εκκλησίας, επιτυγχάνεται μέσω της επίκλησης της αποστολικότητάς της, με άλλα λόγια, με βάση το ότι αυτή η λειτουργική μορφή είχε προβληθεί από τους Αποστόλους.¹³⁰

Είναι ενδεικτικό εδώ το ότι το στοιχείο περί συνέχειας της αποστολικής παράδοσης, ειδικά μετά τον 4^ο αιώνα μ.Χ., θα αποκτούσε ακόμα μεγαλύτερη σημασία, σε συνάρτηση και με το ζήτημα της Θείας Λειτουργίας. Κι αυτό, από την άποψη, πως από εκείνη την εποχή και μετά, η παρουσία και ο κίνδυνος εκ μέρους των διαφόρων αιρέσεων επρόκειτο να καταστεί ακόμα εντονότερος για την ενότητα του εκκλησιαστικού σώματος. Αυτό, εκ των πραγμάτων,

¹²⁹Φύλιας Γ., *Παράδοση και εξέλιξη στην Λατρεία της Εκκλησίας*, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 2006, σελ. 71

¹³⁰Φύλιας Γ., *Παράδοση και εξέλιξη στην Λατρεία της Εκκλησίας*, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 2006, σελ. 74

είχε υποχρεώσει την χριστιανική Εκκλησία, να επιστρατεύσει, μεταξύ άλλων, και την διάσταση της αποστολικότητας και στο πεδίο της Λατρείας.¹³¹

Μια ενδιαφέρουσα συνισταμένη, εν τω μεταξύ, αναφορικά με την περίπτωση των Αποστολικών Διαταγών είναι και το ότι στα πλαίσιά της υφίσταται μια ανακεφαλαίωση, κυρίως της Θείας Λειτουργίας της Εκκλησίας της Αντιόχειας.¹³² Ιδιαίτερα σε συνάρτηση με την περίπτωση αυτή, είναι πολύ χαρακτηριστικά όλα όσα αναφέρει εντός του έργου του ο Πατέρας της Εκκλησίας των πρώτων χριστιανικών αιώνων Ειρηναίος Λουγδούνου στο έργο του Κατά Αιρέσεων. Τονίζει, ενπροκειμένω: *“Et si de modica aliqua questione disceptation est, nonne oporteret in antiquissimas recurrere ecclesias in quibus apostoli conuersati et ab eis de praesanti questione sumere quod certum et re liquidum est? Quid autem si nec apostoli quidem Scripturas reliquissent nobis, nonne oportebat ordinem sequi Traditionis quam tradiderunt his quibus committebant ecclesias”*.¹³³

Αυτό πιο συγκεκριμένα, σημαίνει: «Και αν υπάρχει διαφωνία για κάποιο δευτερεύον ζήτημα, δεν θα έπρεπε να στραφούμε στις αρχαιότερες εκκλησίες στις οποίες διακόνησαν οι απόστολοι και να αντλήσουμε από αυτές ό,τι είναι βέβαιο και σαφές για το συγκεκριμένο ζήτημα; Αλλά αν οι ίδιοι οι απόστολοι δεν μας είχαν αφήσει Γραφές, δεν θα έπρεπε να ακολουθήσουμε τη σειρά της Παράδοσης που μεταβίβασαν σε εκείνους στους οποίους εμπιστεύτηκαν τις εκκλησίες;» (ελεύθερη μετάφραση)

Βέβαια, την ίδια στιγμή είναι χαρακτηριστικό πως εδώ υπάρχουν αναφορές και επιρροές και από την σχετική λειτουργική παράδοση που υπήρχε από την Εκκλησία των Ιεροσολύμων. Με βάση και τη συσχέτιση με την ιεροσολυμίτικη λειτουργική παράδοση, δεν είναι τυχαία η επισήμανση του καθηγητή Φίλια εδώ, πως οι Αποστολικές Διαταγές, ακολουθώντας μια παράδοση που είχε αναπτυχθεί και παγιωθεί πλέον στην εποχή λίγο μετά την πατριαρχία του Κυρίλλου Ιεροσολύμων, περιλαμβάνουν επίσης και τους ιδρυτικούς λόγους του Μυστηρίου ειδικά της Θείας Ευχαριστίας.¹³⁴ Αυτό σήμαινε συνακόλουθα και το ότι στην λειτουργική πράξη των Ιεροσολύμων, η συγκεκριμένη λατρευτική πρακτική

¹³¹ Φίλιας Γ., *Παράδοση και εξέλιξη στην Λατρεία της Εκκλησίας*, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 2006, σελ. 75

¹³² Φίλιας Γ., *Το βάπτισμα κατά τις λειτουργικές πηγές της Αντιοχειανής Εκκλησίας*, Αθήνα, 1996, σελ. 33

¹³³ Ειρηναίος Λουγδούνου, *Κατά Αιρέσεων*

¹³⁴ Φίλιας Γ., *Λειτουργική. Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αιώνα)*, τ. Β', εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 2016, σελ. 222

επρόκειτο να προστεθεί στην πορεία και πως δεν υφίστατο αντίστοιχα κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.

Μέσω των Αποστολικών Διαταγών εξάλλου, καθίσταται εμφανές και το ότι η θεία λατρεία είναι μια διαδικασία άρρηκτα συνδεδεμένη με την πάγια χριστιανική κοσμοθεωρία περί σωτηρίας των χριστεπώνυμου πληρώματος και όχι απλώς ως κάτι, το οποίο αφορά μόνο την εφαρμογή ορισμένων κανονιστικών διατάξεων περί εκκλησιαστικών καθηκόντων. Υπό αυτό το πρίσμα μάλιστα, δεν είναι τυχαίο εδώ το ακόλουθο απόσπασμα μέσα από τις Διαταγές Αποστόλων, καθώς τονίζεται ενδεικτικά: «*Ἡμεῖς οὖν οἱ καταζιωθέντες εἶναι μάρτυρες τῆς παρουσίας αὐτοῦ σὺν Ἰακώβῳ τῷ τοῦ Κυρίου ἀδελφῷ καὶ ἑτέροις ἑβδομήκοντα δύο μαθηταῖς καὶ τοῖς ἑπτὰ διακόνοις αὐτοῦ ἐκ στόματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἠκούσαμεν καὶ ἀκριβῶς εἰδότες λέγομεν, τί ἐστὶν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, τὸ ἀγαθὸν καὶ εὐάρεστον καὶ τέλειον, τὸ διὰ Ἰησοῦ γνωρισθὲν ἡμῖν, ἵνα μηδεὶς ἀπόληται, ἀλλὰ πάντες ἄνθρωποι συμφώνως πιστεύσαντες αὐτῷ αἶνον σύμφωνον ἀναπέμψαντες αὐτῷ ζήσωσιν αἰωνίως*».¹³⁵

Φυσικά διαμέσου αυτού του συγκεκριμένου έργου ταυτόχρονα είναι χαρακτηριστικό εδώ και το ότι προβάλλεται άμεσα το στοιχείο περί της αποστολικότητας της λειτουργικής παράδοσης με την αρχή περί κανονικότητας και αρχής των επισκόπων εντός των διαφόρων τοπικών εκκλησιών. Κι αυτό, από την στιγμή άλλωστε, που οι επίσκοποι είναι εκείνοι που έχουν κεντρικό ρόλο στην θεία Λατρεία της Εκκλησίας. Έτσι, σε κάποιο μέρος του 2^{ου} βιβλίου των Αποστολικών Διαταγών αναφέρεται, εν προκειμένω πως: «*Ὁ δε τούτων πάτων ἀνώτερος ὁ ἀρχιερεὺς ἐστί, ὁ ἐπίσκοπος. Οὗτος λόγου διάκονος, γνώσεως φύλαξ, μεσίτης Θεοῦ καὶ υμῶν ἐν ταῖς πρὸς αὐτὸν λατρείαις. Οὗτος διδάσκαλος εὐσεβείας, οὗτος μετὰ Θεὸν πατὴρ υμῶν, δι' ὕδατος καὶ πνεύματος ἀναγεννήσας υμᾶς εἰς υιοθεσίαν. Οὗτος ἀρχὼν καὶ ἡγούμενος υμῶν, οὕτως ἡμῶν βασιλεὺς καὶ δυνάστης, οὗτος υμῶν ἐπίγειος θεὸς μετὰ Θεόν, ὃς οφείλει τῆς παρ' υμῶν τιμῆς βασιλεύειν.*»¹³⁶

Στο ίδιο έργο, εν τω μεταξύ, υφίσταται και ένα σύνολο πληροφοριών, αναφορικά με την εξέλιξη και την πορεία της κοινής λειτουργικής και ατομικής προσευχής. Κάποια στοιχεία, είναι ενδεικτικό, πως μπορεί να βρει κάποιος, ως προς την εσπερινή και ορθρινή Ακολουθία εντός του δεύτερου Βιβλίου των Διαταγών των Αποστόλων, ενώ από την άλλη μεριά, στο Η' Βιβλίο υφίστανται στοιχεία, ως προς τις έξι ώρες της καθημερινής προσευχής.

¹³⁵Αποστολικαί Διαταγαί, PG 1, 721A

¹³⁶Αποστολικαί Διαταγαί, PG 1, 722B

όπως και άλλα στοιχεία συναφή εδώ με την Λειτουργική, ως προς τον Εσπερινό και τον Όρθρο. Για παράδειγμα, κάπου αναφέρεται πως: «αλλά εκάστης ημέρας συναθροίζεσθε όρθρου και εσπέρας ψάλλοντες και προσευχόμενοι εν ταις κυριακοίς, όρθρου μεν λέγοντες Ψαλμόν τον 62π, Εσπέρας δε τον 140^ο». ¹³⁷

Τα σχετικά με τις ώρες της προσευχής κατά την διάρκεια της ημέρας και της νύχτας, ήδη κατά την περίοδο μετά την εποχή των Αποστόλων του Κυρίου άλλωστε είναι δείγμα, ως προς το ότι από την πρωτοχριστιανική εποχή πια είχε σημειωθεί η διαμόρφωση της φυσικής συνέχειας ως προς την λατρευτική παράδοση που έχει παραδοθεί στην Εκκλησία ως τη σύγχρονη εποχή. Εδώ επίσης ένα διαχρονικό σταθερό στοιχείο είναι η παρουσία του τελετουργού ιερέα και του χριστεπώνυμου πλήθους των πιστών στις ακολουθίες της θείας Λατρείας. ¹³⁸

Ο μεν λειτουργός ιερέας από την μια μεριά, είναι ο αρμόδιος, σχετικά με την τήρηση του Τυπικού της λατρευτικής παράδοσης της Εκκλησίας, μιας παράδοσης, η οποία είναι βασισμένη φυσικά και στην δογματική θεολογία της Εκκλησίας και που την ίδια στιγμή, αφορά και την έκφραση της προσπάθειας εκείνης ώστε να γεφυρωθεί το χάσμα μεταξύ του αιώνιου και υπερβατικού από την μια μεριά και από την άλλη αντιστοίχως του εγκόσμιου και του κτιστού κόσμου του ανθρώπου. Κάτι τέτοιο, π.χ., είναι χαρακτηριστικό, πως εκφράζεται με σαφήνεια μες στην Προς Εβραίους Επιστολή. Συγκεκριμένα το χωρίο Εβρ. 5, 1-4 αναφέρει πως: «*Πᾶς γὰρ ἀρχιερεὺς ἐξ ἀνθρώπων λαμβανόμενος ὑπὲρ ἀνθρώπων καθίσταται τὰ πρὸς τὸν Θεόν, ἵνα προσφέρῃ δῶρά τε καὶ θυσίας ὑπὲρ ἁμαρτιῶν, μετριοπαθεῖν δυνάμενος τοῖς ἀγνοοῦσι καὶ πλανωμένοις, ἐπεὶ καὶ αὐτὸς περικείται ἀσθένειαν· αἱ διὰ ταύτην ὀφείλει, καθὼς περὶ τοῦ λαοῦ, οὕτω καὶ περὶ ἑαυτοῦ προσφέρειν ὑπὲρ ἁμαρτιῶν. καὶ οὐχ ἑαυτῷ τις λαμβάνει τὴν τιμὴν, ἀλλὰ καλούμενος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, καθάπερ καὶ Ἄαρών*». ¹³⁹

Εν γένει είναι εμφανές, πως διαμέσου του συγκεκριμένου αυτού κειμένου αφενός μεν αναδεικνύεται η λατρευτική πράξη των πρώτων αιώνων του Χριστιανισμού. Αφετέρου καθίσταται σαφές εδώ και το ότι μέσω της λατρείας προσφέρεται στους ανθρώπους η δυνατότητα να φωτίσουν και να καλλιεργήσουν ηθικά και ψυχικά τον πνευματικό τους κόσμο. Μέσω των μυστηρίων παράλληλα, έχουν και την δυνατότητα, να ενωθούν με το Θεό

¹³⁷Αποστολικαί Διαταγαί, PG 1, 744B

¹³⁸Ταγαρά., Ε., *Λειτουργικά στοιχεία στο έργο των Αποστολικών Διαταγών*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκης, 2010, σελ. 19

¹³⁹Εβρ. 5, 1 -4

με την χάρη φυσικά του Αγίου Πνεύματος. Κι αυτό ειδικότερα, από τη στιγμή που η λατρευτική πράξη έχει ως αποτέλεσμα την εμπειρική βίωση του δόγματος και της πίστης με την βοήθεια της αδιάλειπτης προσευχής. Μια εμπειρική βίωση ταυτόχρονα που είναι συνδεδεμένη εδώ και με την συλλογική συμμετοχή όλων των πιστών στην ζωή των Μυστηρίων. Εδώ μια εξαίρεση, για λόγους διακριτικότητας και πνεύματος Οικονομίας προς τον κάθε πιστό, είναι εκείνη του Μυστηρίου της Εξομολόγησης, το οποίο αν και στην αρχή γινόταν δημοσίως, στην συνέχεια και μετά τον τρίτο αιώνα μ.Χ., σε συνδυασμό και με την απότομη αύξηση του αριθμού των πιστών της Εκκλησίας του Χριστού, άρχισε να γίνεται ιδιωτικά, αναφορικά με βαρύτερα αμαρτήματα.¹⁴⁰

¹⁴⁰Ματσούκας Ν., *Δογματική και Συμβολική Θεολογία. Έκθεση της Ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη Δυτική Χριστιανοσύνη*, Τόμος Β', Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, αριθμός 3, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 1998, σελ. 494

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

3.1 Η Συμβολή των Πατέρων στη Διαμόρφωση της Λειτουργικής Ζωής

Σε αυτό το σημείο συγχρόνως κρίνεται σκόπιμο να γίνουν ορισμένες αναφορές και ως προς κάποιες άλλες αρχαίες πηγές της μεταποστολικής εποχής πάντα σε σχέση με το ζήτημα περί της λατρευτικής και λειτουργικής ζωής της Εκκλησίας. Πιο συγκεκριμένα, μια τέτοια περίπτωση εδώ θα μπορούσε να θεωρηθεί, π.χ., εκείνων των Θείων Λειτουργιών Πατέρων της Εκκλησίας, όπως ήταν εκείνες των Μεγάλου Βασιλείου και Ιωάννη του Χρυσοστόμου. Άλλωστε, την ίδια στιγμή φυσικά και η συμβολή των Πατέρων, αναφορικά με την λειτουργική ζωή της Εκκλησίας υπήρξε διαχρονικά πολύ σημαντική.

Ίσως δυο από τις σημαντικότερες περιπτώσεις Πατέρων της Εκκλησίας που συνεισέφεραν εν πολλοίς, ως προς την λειτουργική ζωή της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ήταν οι Μέγας Βασίλειος και Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Θα πρέπει μάλιστα εδώ να τονιστεί και το ότι η ίδια η εξελικτική πορεία της Θείας Λειτουργίας στην διάρκεια των αιώνων δεν θα πρέπει να θεωρηθεί το ότι καταστρέφει την όλη δομή και λειτουργία της θείας λατρείας μες στην Εκκλησία. Αντιθέτως η ίδια η ποικιλία, αναφορικά με τις διατυπώσεις και τους λειτουργικούς τύπους, είναι στοιχεία που εκφράζουν εδώ ταυτόχρονα και την ενότητα και τον σκοπό της θείας Λατρείας. Μέσω των διαφόρων προσθηκών που έγιναν στο πέρασμα των αιώνων, σημειώνεται μια κλιμακωτή φανέρωση της ζωής και του έργου του ίδιου του Ιησού Χριστού, με αποτέλεσμα, τέτοιες προσθήκες να ακολουθούν παράλληλα και μια λογική, ιστορική και χρονολογική πορεία.¹⁴¹

Υπό το πρίσμα όλων των παραπάνω στοιχείων, εδώ καταρχάς, ως προς την Θεία Λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου δηλαδή, υφίσταται από την μια μεριά το πρώτο μέρος της Προσκομιδής. Η τελετή αυτή μάλιστα δεν τελούνταν καν στην διάρκεια των πρώτων

¹⁴¹Άλλωστε, ακόμα και η ίδια η λογική και με χρονολογική σειρά ακριβής αποκάλυψη του βίου του Ιησού Χριστού εντός της Θείας Λειτουργίας είναι πολύ σημαντικό στοιχείο, αναφορικά με την κατανόησή της. Ένα τέτοιο δεδομένο εδώ βοηθάει ιδιαίτερα τους πιστούς, προκειμένου να ιχνηλατήσουν βήμα με βήμα το βίο και το έργο του Ιησού και συγχρόνως να καταλάβουν τους βαθύτερους συμβολισμούς όσων τελούνται στην λατρευτική ζωή της Εκκλησίας.

χριστιανικών αιώνων, αλλά προστέθηκε αργότερα και συγκεκριμένα στην διάρκεια του έκτου αιώνα. Με βάση την πρωτοχριστιανική πρακτική, έξω από το Άγιο Βήμα υφίστατο μια κυκλική Τράπεζα, όπου οι ίδιοι οι πιστοί άφηναν τα Τίμια Δώρα, εκ των οποίων οι ιερείς διάλεγαν εκείνα που θεωρούνταν τα καλύτερα, τοποθετώντας απευθείας πάνω στην Αγία Τράπεζα για τον καθαγιασμό τους.¹⁴²

Η φάση της Προσκομιδής στα πλαίσια της Θείας Λειτουργίας του Αγίου Βασιλείου μάλιστα, είναι συνδεδεμένη και με το πρώτο τμήμα που είναι εν γένει γνωστό και ως διδακτικό και που έχει σχέση συγκεκριμένα με την λειτουργία των κατηχούμενων και ξεκινάει με το «Ευλογημένη η βασιλεία του Πατρός και του Υιού και του αγίου Πνεύματος, νυν και αεί και εις τους αιώνες των αιώνων, αμήν». Αυτό το τμήμα επίσης τελειώνει με την φράση του ιερέα: «όσοι κατηχούμενοι προέλθετε. Οι κατηχούμενοι προέλθετε. Όσοι κατηχούμενοι προέλθετε. Μη τις των κατηχουμένων».¹⁴³

Αναφορικά με την τέλεση της προσκομιδής εν τω μεταξύ, αυτά τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνται από τους ιερείς, είναι το νάμα, το πρόσφορο, το άγιο δισκάριο, το άγιο δισκοπότηρο, η ιερά λόγχη, ο αστερίσκος το θυμίαμα και τρία καλύμματα, με τα οποία καλύπτει ο ιερέας στο τέλος της τελετής τα Τίμια Δώρα. Μάλιστα κατά την διάρκεια της Προσκομιδής συγχρόνως, παραμένοντας εκεί τα Τίμια Δώρα συμβολίζουν την παιδική ηλικία του Ιησού Χριστού, καθώς ως πρωτότοκος αφιερώθηκε ως δώρο στο Θεό-Πατέρα.¹⁴⁴

Στην συνέχεια ακολουθεί η Λειτουργία των Κατηχουμένων που μεν ξεκινάει με την φράση «Ευλογημένη η Βασιλεία...», ενώ ολοκληρώνεται μετά από το Ευαγγέλιο και της ευχές των Κατηχουμένων. Ο συμβολισμός της εδώ έχει να κάνει με την περίοδο της ζωής του Ιησού Χριστού, μεταξύ της ενσάρκωσης και των Θείων Παθών. Από την άλλη μεριά, το τρίτο τμήμα της Θείας Λειτουργίας του Μεγάλου Βασιλείου (και μες στην οποία ας σημειωθεί, πως σώζεται εν γένει, παλαιότερο τυπικό) περιλαμβάνει το κύριο τμήμα της που ξεκινάει με τον Χερουβικό Ύμνο. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για την Λειτουργία των Πιστών. Ο Χερουβικός Ύμνος, ας σημειωθεί, πως ξεκινάει με τα λόγια «Ουδείς άξιος των συνδεδεμένων ταις σαρκικαίς επιθυμίαις και ηδοναίς προσέρχεσθαι ή προσεγγίζειν ή λειτουργείν σοι,

¹⁴²Μακρής Σ.Γ., «Πρόθεσις», στο *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμέλεια έκδοσης Α. Π., Λυγγούρης, τόμος Ι., εκδόσεις Α. Μαρτίνο, Αθήνα, 1966, σελ. 606

¹⁴³Παπαγιάννης Κ., (επιμέλεια). *Ιερατικόν* (ΙΑ΄ έκδοση), εκδόσεις Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, 2021, σελ. 152

¹⁴⁴Καβάσιλας, 2006, σελ. 36

βασιλεύ της δόξης, το γαρ διακονείν σοι μέγα και φοβερόν και αυταίς ταις επουράνιαις δυνάμεσιν.....» και τελειώνει με τη φράση «Συ γαρ ει ο προσφέρων και προσφερόμενος και προσδεχόμενος και διαδιδόμενος, Χριστέ ο Θεός ημών, και σοι την δόξαν αναπέμπομεν συν τω ανάρχω σου Πατρί και των Παναγίω και Αγαθώ και Ζωοποιώ σου Πνεύματι, νυν και αεί και εις τους αιώνας των αιώνων, αμήν».¹⁴⁵

Είναι χαρακτηριστικό επίσης πως στα πλαίσια της Θείας Λειτουργίας του Μ. Βασιλείου, με το Χερουβικό Ύμνο λαμβάνει χώρα και η Μεγάλη Είσοδος. Σε αυτό το τμήμα φυσικά περιλαμβάνεται παράλληλα και η τέλεση του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας (καθαγιασμός των Τιμίον Δώρων και η αναίμακτη θυσία). Φυσικά εδώ δεν παύει να υφίσταται και ο συμβολισμός εκείνος που έχει σχέση συγκεκριμένα με το Μυστικό Δείπνο, τα Πάθη, την Ανάσταση, αλλά και την Ανάληψη του Κυρίου. Παράλληλα, μετά από το τμήμα της στιχομυθίας, μεταξύ κλήρου και λαού, που συνιστά το εισαγωγικό κομμάτι της ευχής της Αγίας Αναφοράς, ακολουθεί μια άλλη ευχή από τον ιερέα που ξεκινάει με την φράση: «Ο ων Δέσποτα, Κύριε Θεέ, Πάτερ παντοκράτωρ, προσκυνητέ, άξιον ως αληθώς και δίκαιον και πρέπον τη μεγαλοπρεπεία της αγιοσύνης σου σε αινείν, σε ευλογείν, σε προσκυνείν, σε ευχαριστείν, σε δοξάζειν τον μόνον όντα Θεόν,....» και περαιώνεται με την φράση «Άγιος, άγιος, άγιος, Κύριος Σαβαώθ,. πλήρης ο ουρανός και η γη της δόξης σου, Ωσαννά εν τοις υψίστοις, ευλογημένος ο ερχόμενος εν ονόματι Κυρίου, Ωσαννά εν τοις υψίστοις».¹⁴⁶

Ο ίδιος ο Μέγας Βασίλειος, εν τω μεταξύ, μέσω της εν λόγω Θείας Λειτουργίας, εισήγαγε νέες ευχές, στις οποίες δεν παύει να υφίσταται βαθύτατο θεολογικό περιεχόμενο. Ένα τέτοιο παράδειγμα, είναι εκείνο με την Οπισθάμβωνο Ευχή, όπου ενδεικτικά αναφέρεται: «ως ο μόσχος ο άμωμος, ο μη δεχόμενος αμαρτίας ζυγόν, και τυθείς δι' ημάς εκών». Η συγκεκριμένη ευχή φυσικά αναφέρεται στον Ιησού Χριστό. Ακόμα, σε αυτό το σημείο, θα μπορούσε να επισημάνει κανείς και το ότι η Θεία Λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου τελείται 10 φορές το χρόνο. Πιο συγκεκριμένα, τελείται κατά τις πέντε Κυριακές της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, την 1^η Ιανουαρίου, με άλλα λόγια, την ημέρα μνήμης του Μεγάλου Βασιλείου, επίσης το πρωί της Μεγάλης Πέμπτης, όπως επίσης και εκείνο του Μεγάλου Σαββάτου, αλλά και τις παραμονές των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων

¹⁴⁵Παπαγιάννης Κ., (επιμέλεια). *Ιερατικόν* (ΙΑ΄ έκδοση), εκδόσεις Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, 2021, σ.σ. 163 - 164

¹⁴⁶Παπαγιάννης Κ., (επιμέλεια). *Ιερατικόν* (ΙΑ΄ έκδοση), εκδόσεις Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, 2021, σ.σ. 168 - 169

αντίστοιχα. Η συγκεκριμένη Θεία Λειτουργία είναι γνωστή και ως «Εσπερινή», δεδομένου, ότι η τέλεσή της ακολουθεί μετά από τον Εσπερινό της προηγούμενης ημέρας. Μια κεντρική συνισταμένη, εν τω μεταξύ, η οποία προβάλλεται έντονα, ως προς την Θεία Λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου, δεν παύει να είναι το ότι η πίστη είναι εκείνο το απαραίτητο γνώρισμα που οφείλει να επιδεικνύει ο πιστός, σε συνάρτηση με τον καθαγιασμό του εσωτερικά και ψυχοπνευματικά, προκειμένου να μεταλάβει των Αχράντων Μυστηρίων.

Φυσικά, σε αυτό το σημείο αντίστοιχα, είναι εφικτό κανείς, να λάβει υπόψη του όμως και την περίπτωση της συνεισφοράς του άλλου επίσης μεγάλου Πατέρα της Εκκλησίας, με άλλα λόγια, του Ιωάννη του Χρυσοστόμου, ως προς την λειτουργική ζωή της Εκκλησίας, στοιχείο που αποτυπώθηκε, εν προκειμένω, μέσα από το δικό του κείμενο της Θείας Λειτουργίας. Η τέλεση της συγκεκριμένης Θείας Λειτουργίας κατά την διάρκεια του έτους λαμβάνει χώρα όλες τις Κυριακές, όπως επίσης όμως και στην διάρκεια διαφόρων εορτών, με εξαίρεση τις ημέρες εκείνες που λαμβάνει χώρα η Θεία Λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου, ή εκείνη των Προηγιασμένων, αλλά και εκείνη του Ιακώβου του Αδελφόθεου (και για την οποία γίνεται αναφορά λίγο πιο κάτω). Την ίδια στιγμή, είναι ενδεικτικό, πως και από πολλά χρόνια πριν άλλωστε, είχαν υπάρξει κάποιες έρευνες, αναφορικά με την εποχή, κατά την διάρκεια της οποίας είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται στην λατρευτική ζωή της Εκκλησίας η Θεία Λειτουργία του Ιωάννη του Χρυσοστόμου. Η τελευταία παράλληλα, φαίνεται, πως πρέπει να είχε την βάση της στην Θεία Λειτουργία που υφίστατο στην Εκκλησία της Αντιόχειας ήδη ακόμα και από την πρωτοχριστιανική εποχή.¹⁴⁷

Είναι αλήθεια, πως με βάση αρχαίες πηγές, όπως είναι για παράδειγμα, ο πάπυρος Barbgr 360, ο Ιωάννης Χρυσόστομος αναφερόταν ως συγγραφέας μόνο των ευχών των κατηχουμένων και της ευχής της Προσκομιδής που υπάρχει μες στην συγκεκριμένη Θεία Λειτουργία. Όμως, υπό το βάρος νεότερης έρευνας, φαίνεται το ότι στην πραγματικότητα ένα μεγάλο τμήμα του κειμένου αυτής της Θείας Λειτουργίας αντιστοιχεί ακριβώς με χωρία από την εργογραφία του Χρυσοστόμου. Παράλληλα, αν και έχει θεωρηθεί το ότι η Θεία Λειτουργία του Ιωάννη Χρυσοστόμου είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται μετά τον έβδομο αιώνα, εντούτοις η χρήση του μπορεί να θεωρηθεί σχεδόν σίγουρο πως ξεκίνησε από την περίοδο, ακόμα που ο Ιωάννης Χρυσόστομος είχε υπάρξει Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως,

¹⁴⁷Taft R.F., & Parenti S., *Storia de la Liturgia di San Giovanni Crisostomo, Volume II, Il Grande Ingresso*, Grottaferrata, 2014, σελ. 432

την στιγμή που σταδιακά άλλες παλαιότερες Θείες Λειτουργίες, όπως ήταν εκείνη του Μεγάλου Βασιλείου, είχαν αρχίσει να παραμερίζονται.¹⁴⁸

Μια τέτοια εξέλιξη, με άλλα λόγια, η επικράτηση εν τέλει της Λειτουργίας του Ιωάννη του Χρυσοστόμου στα πλαίσια της λειτουργικής και λατρευτικής πράξης και ζωής της Εκκλησίας, συνδέθηκε και με μια σειρά πολύ συγκεκριμένων παραμέτρων. Μια εξ αυτών, για παράδειγμα, είχε να κάνει με το ότι εδώ υπάρχει μια καλύτερη ισορροπία μεταξύ των διαφόρων μερών και τμημάτων του κειμένου, ενώ επίσης και οι διάφορες ευχές εδώ είναι πιο σύντομες σε σύγκριση με εκείνες φερ' ειπείν, που συναντά κανείς στην Θεία Λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου. Φυσικά και στα πλαίσια της εν λόγω Θείας Λειτουργίας, με άλλα λόγια, εκείνης του Ιωάννη του Χρυσοστόμου, είναι χαρακτηριστικό, πως δεν παύει να υφίσταται μια σειρά συμβολισμών σχετιζόμενων παράλληλα και με την θεολογία και δογματική της Εκκλησίας.¹⁴⁹

Επίσης εντός και διαφόρων κειμένων του συχνά ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος αναφερόταν σε διάφορα λειτουργικά κείμενα, τη στιγμή που συχνά έκανε αναφορές και στην Θεία Ευχαριστία, με αποτέλεσμα το να αποδείξει έτσι την αγάπη του σχετικά με την λατρευτική ζωή της Εκκλησίας. Ειδικότερα, σε συνάρτηση με την περίπτωση της Θείας Ευχαριστίας μάλιστα, είναι δυνατόν να υποτεθεί το ότι ο ίδιος είχε προβεί και στην αναθεώρηση ενός κοινού τελετουργικού κειμένου, ως προς το συγκεκριμένο εκκλησιαστικό μυστήριο, προερχόμενου από την περιοχή της Συρίας και χρονολογούμενου κατά την περίοδο του τέταρτου προς τον πέμπτο αιώνα. Στην συνέχεια, μέσω και της παρουσίας του άλλωστε στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης, όπως ήδη τονίστηκε, επρόκειτο να θέσει και εκείνος της προσωπική του σφραγίδα, σχετικά με εκείνο το κάπως παλαιότερο κείμενο.¹⁵⁰

3.2 Θεολογία του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητού για τη Λειτουργία

Αντιστοίχως, ως προς την περίπτωση του αγίου Μάξιμου του Ομολογητή, είναι

¹⁴⁸Taft R.F., & Parenti S., *Storia de la Liturgia di San Giovanni Crisostomo, Volume II, Il Grande Ingresso*, Grottaferrata, 2014, σελ. 149

¹⁴⁹Taft R.F., & Parenti S., *Storia de la Liturgia di San Giovanni Crisostomo, Volume II, Il Grande Ingresso*, Grottaferrata, 2014, σ.σ. 55 - 60

¹⁵⁰Βεργωτής Γ.Θ., «Η Θεία Ευχαριστία του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου και οι κοινωνικές της προεκτάσεις», στο *Πρακτικά ΙΣΤ' Θεολογικού Συνεδρίου: «Ο Ιερός Χρυσόστομος», προνοία και προεδρία του Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμονος του Β'*, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 99

ενδεικτικό, πως εντός του μνημειώδους του έργου «Μυσταγωγία» αναπτύσσεται σε μια έκταση είκοσι τεσσάρων κεφαλαίων όλη η θεολογική σκέψη, που είναι πίσω από τα τελούμενα των πιστών ως και τη Θεία Μετάληψη. Μέσω του συγκεκριμένου του έργου εξάλλου, ο Μάξιμος ο Ομολογητής, είναι χαρακτηριστικό και το ότι προέβη στην χρήση διαφόρων συμβολικών στοιχείων, ώστε να δοθεί μια νοηματοδότηση της συμβολής, όλων όσων λαμβάνουν χώρα εντός της Θείας Λειτουργίας. Μιας νοηματοδότησης εδώ μάλιστα, που αφενός μεν έχει άμεση σχέση με την σημασία της Θείας Λειτουργίας σχετικά με την πνευματική πρόοδο του ανθρώπου στην χριστιανική ζωή. Κι αφετέρου μια τέτοια νοηματοδότηση εδώ έχει να κάνει ειδικά με την απόδοση της πρωτεύουσας αξίας της Θείας Λειτουργίας, ως προς την λατρευτική ζωή της Ορθοδόξου Εκκλησίας.

Στο πλαίσιο της σκέψης του, πιο συγκεκριμένα, είναι ενδεικτικό, πως η Θεία Λειτουργία δεν είναι μόνο μια απλή λατρευτική πράξη, αλλά επίσης και μια προεικόνιση της Βασιλείας του Θεού και των Εσχάτων. Αυτό είναι συνυφασμένο εδώ μάλιστα, και με το ότι μέσα από την ευχαριστιακή σύναξη εντός της Εκκλησίας προκύπτει και το στοιχείο της ένωσης ανάμεσα στο Θεό και το ανθρώπινο γένος.

Δύο βασικές πτυχές της λειτουργικής ή τελετουργικής δράσης στις οποίες συχνά εστιάζει ο Μάξιμος είναι η οπτική δράση και η δραματική κίνηση. Στη λειτουργία της, η Εκκλησία πραγματώνει μια θεαματική και παραστατική επιφοίτηση του μεταμορφωμένου Κυρίου, ο οποίος, παρών στον ουρανό και στη γη ως αιώνιος αρχιερέας, ακτινοβολεί μέσα από το σώμα του το φως της θείκης του δόξας. Η λειτουργία της λειτουργίας είναι να παρουσιάζει τον Θεό ορατά στη γη στα μάτια της πίστης.¹⁵¹

Για τον Μάξιμο, η Εκκλησία είναι σαν την ιεροσύνη: έχει ιδρυθεί για να προσελκύει τους ανθρώπους στον Θεό, να μεσολαβεί μυστηριακά και ιδιαίτερα οπτικά μεταξύ Θεού και ανθρωπότητας. «Ο Θεός όρισε την ιεροσύνη να τον εκπροσωπεί στη γη για να διασφαλίσει ότι δεν θα πάψει να φαίνεται σωματικά και ότι τα μυστήριά του δεν θα πάνουν να εμφανίζονται σε όσους έχουν μάτια να βλέπουν». Ο λειτουργικός πρόεδρος επικοινωνεί ουράνιες, θεϊκές πραγματικότητες στη γη, σωματικά και, πιο συγκεκριμένα, ορατά. Για τον Μάξιμο, στα μάτια περισσότερο παρά σε οποιαδήποτε άλλη αίσθηση ο ιερέας παρουσιάζει

¹⁵¹CooperA., Deification through the Liturgy: The Mystagogia of Maximus the Confessor, in <https://adoremus.org/2022/09/deification-through-the-liturgy-the-mystagogia-of-maximus-the-confessor/#:~:text=Before%20we%20examine%20Maximus's%20Mystagogia,to%20apprehend%20spiritual%2C%20divine%20realities.>

τον Θεό, γιατί τα μάτια είναι το φυσικό όργανο μέσω του οποίου ο νους, αναλογιζόμενος τα αισθητά φαινόμενα, είναι σε θέση να διεισδύσει για να συλλάβει τις πνευματικές, θεϊκές πραγματικότητες. Με τη σειρά του, ο ιερέας έλκει κοντά του όλους όσους βρίσκονται υπό τη φροντίδα του και τους παρουσιάζει, τέλεια θεοποιημένους, στον Θεό. Κυρίως στον ρόλο του ως ατόμου που καθιστά ορατά τα θεϊκά «μυστήρια», ο ιερέας είναι στην πραγματικότητα η σωματική εικόνα του Θεού στη γη.¹⁵²

Στα πλαίσια του όγδοου κεφαλαίου του βιβλίου Μυσταγωγία, ο Μάξιμος ο Ομολογητής, μεταξύ άλλων, σημειώνει το ότι η είσοδος του ιερωμένου μες στην Εκκλησία, κατά την έναρξη της Θείας Λειτουργίας, μπορεί κάλλιστα να αντιστοιχηθεί με την είσοδο και εμφάνιση του Υιού και Λόγου του Θεού, μες στον κόσμο και την ανθρωπότητα, διαμέσου της ενσάρκωσής Του. Αυτό εδώ συνακόλουθα όμως, σημαίνει και το ότι ο σαρκωμένος Λόγος, αν και αθώος και αναμάρτητος, είναι και Εκείνος που έχει τον βασικό και καθοριστικό ρόλο, κι ως προς την σωτηρία και αιώνια λύτρωση της ανθρώπινης σάρκας που είχε κυριαρχηθεί κατά το παρελθόν από την δύναμη της αμαρτίας.¹⁵³

Εν τω μεταξύ, πάντα αναφορικά με τις ποικίλες συμβολικές εικόνες και τις αντιστοιχήσεις που υφίστανται με στοιχεία και πεδία της δογματικής θεολογίας της Εκκλησίας με βάση το συγκεκριμένο έργο του Μάξιμου του Ομολογητή, παρατηρεί κανείς, πως οι αναφορές του έχουν σχέση με τα διάφορα σημεία της Θείας Λειτουργίας και Λατρείας. Αυτό, επί παραδείγματι, έχει σχέση με τους συμβολισμούς περί των θείων αναγνωσμάτων, και των διαφόρων ψαλμών ή από την άλλη μεριά των ευχών, της ανάγνωσης του Ευαγγελίου, επίσης, της χρήσης του Τρισάγιου Ύμνου, αλλά και της προσευχής του «Πάτερ ημών». Για παράδειγμα, αναφορικά με την περίπτωση των θείων ψαλμών, ο σχετικός συμβολισμός εδώ έχει να κάνει ειδικά με την ανάδειξη της γλυκύτητας των αγαθών που προσφέρει ο Θεός. Πρόκειται για μια πνευματική χάρη που μπορεί να οδηγήσει μάλιστα την ανθρώπινη ψυχή

¹⁵²CooperA., Deification through the Liturgy: The Mystagogia of Maximus the Confessor, in <https://adoremus.org/2022/09/deification-through-the-liturgy-the-mystagogia-of-maximus-the-confessor/#:~:text=Before%20we%20examine%20Maximus's%20Mystagogia,to%20apprehend%20spiritual%2C%20divine%20realities>

¹⁵³Μάξιμος ο Ομολογητής, Μυσταγωγία, μετάφραση Ιγνάτιος Σακαλής, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι, 1997, στο https://www.myriobiblos.gr/texts/greek/maximos_mystagogia_9.htm

προς τον τέλειο και ευτυχισμένο έρωτα του Θεού, με αποτέλεσμα έτσι να υπάρχει και μεγαλύτερη αποστροφή προς τον κόσμο της αμαρτίας.¹⁵⁴

Από την άλλη, σχετικά με το θέμα του συμβολισμού και της σημασίας που έχει η θεία ανάγνωση του αγίου Ευαγγελίου κατά την διάρκεια της Θείας Λατρείας και Λειτουργίας, η σχετική ανάλυση που γίνεται από την μεριά του Μάξιμου του Ομολογητή εδώ, είναι το ότι εδώ υφίσταται η προτύπωση του τέλους του παρόντος κόσμου και της έλευσης των Εσχάτων στο μέλλον. Πρόκειται για την προτύπωση της δεύτερης έλευσης του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού εν δόξη και μέσω της εξαγγελίας του Αρχαγγέλου και την σάλπιγγα του Θεού - Πατέρα. Αυτό επίσης εδώ συνδέεται από τον Πατέρα της Εκκλησίας και με την μελλοντική τιμωρία όλων εκείνων που εναντιώθηκαν προς το Πρόσωπό του διαχρονικά.¹⁵⁵

Στα πλαίσια μιας τέτοιας ανάλυσης και συμβολισμού, επίσης είναι όμως ενδεικτικό και το ότι προκύπτει έντονα μια εσχατολογικού χαρακτήρα επεξήγηση σχετικά με το ρόλο της Θείας Λειτουργίας. Μέσω της Εσχατολογίας, η λατρευτική ζωή της Εκκλησίας αφορά εν γένει την πορεία ανθρώπου και κόσμου προς την τελείωση και την ανακαίνισή τους. Εδώ συμβολίζεται έτσι επίσης και η ανάβαση όλου του κόσμου προς το Θεό και όχι μόνο η προσωπική ψυχοπνευματική πρόοδος του κάθε ατόμου ξεχωριστά. Ο κόσμος, καθώς ταυτίζεται εδώ με την ίδια την Εκκλησία, συνακόλουθα είναι και μια παγκόσμια λειτουργία, όπως αντίστοιχα, ο άνθρωπος είναι Εκκλησία και λειτουργία.¹⁵⁶

Πέραν όλων τούτων φυσικά ταυτόχρονα είναι ενδεικτικό, πως η θεολογική σκέψη του Μάξιμου του Ομολογητή ασχολείται άμεσα και με την σχετική ανάλυση των βαθύτερων συμβολισμών που έχουν σχέση ειδικά με τα Μυστήρια της Εκκλησίας. Συμβολισμών που σε μεγάλο βαθμό άλλωστε, τονίζουν ειδικά την χάρη του Αγίου Πνεύματος. Εδώ, πιο συγκεκριμένα, ο Μάξιμος ο Ομολογητής επισημαίνει, μεταξύ άλλων, πως μέσα από την χάρη του Αγίου Πνεύματος, μπορεί να προκύψει το στοιχείο της προσωπικής μεταμόρφωσης για το κάθε πιστό, ανάλογα φυσικά και με τις προσωπικές του δυνατότητες. Μια τέτοια

¹⁵⁴Μάξιμος ο Ομολογητής, Μυσταγωγία, μετάφραση Ιγνάτιος Σακαλής, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι, 1997, στο https://www.myriobiblos.gr/texts/greek/maximos_mystagogia_9.htm

¹⁵⁵Μάξιμος ο Ομολογητής, Μυσταγωγία, μετάφραση Ιγνάτιος Σακαλής, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι, 1997, στο https://www.myriobiblos.gr/texts/greek/maximos_mystagogia_9.htm

¹⁵⁶Στανιλοάε Δ., «Σχόλια», στο Μάξιμος ο Ομολογητής, Μυσταγωγία, μετάφραση Ιγνάτιος Σακαλής, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι, 1997, στο https://www.myriobiblos.gr/texts/greek/maximos_mystagogia_9.htm

μεταμόρφωση, εν τω μεταξύ, είναι συνδεδεμένη εδώ και με την δυνατότητα του να καταστεί ο άνθρωπος εγγύτερα προς το Θεό, με άλλα λόγια, να οδηγηθεί προς την θέωση.¹⁵⁷

Όπως επίσης τονίζεται εδώ από τον άγιο Μάξιμο, κατά την πρώτη είσοδο λαμβάνει χώρα η αποβολή της απιστίας, επίσης η ελάττωση της κακίας και η πρόοδος και αύξηση αναφορικά με την πίστη και την αρετή. Επίσης αυξάνεται για τους πιστούς και η γνώση, τη στιγμή που με την ακρόαση των θείων λόγων στην διάρκεια της Θείας Λειτουργίας, εκδηλώνονται όλες εκείνες οι μόνιμες και αμετάθετες έξεις και διαθέσεις αναφορικά με την πίστη. Εδώ ο άγιος Πατέρας, για άλλη μια φορά επισημαίνει εξάλλου και το ότι μέσα από την ανάγνωση του ανάλογου προς την ημέρα του έτους χωρίου από το ιερό Ευαγγέλιο, υποδηλώνεται η συντέλεια και το τέλος του γήινου, κτιστού και υλικού φρονήματος. Ένας τέλος που άλλωστε λειτουργεί ως σημάδι αναφορικά και προς το τέλος του κόσμου στο μέλλον και κατά τα Έσχατα. Μια τέτοια διάσταση μπορεί να θεωρήσει κάποιος άλλωστε, πως είναι σχετική εδώ και με το κλείσιμο των θυρών στο Ιερό Βήμα, κατά την διάρκεια της Θείας Λειτουργίας. Κι αυτό, επειδή έτσι και με αυτήν την διαδικασία, υποδηλώνεται το τέλος του κτιστού κόσμου και η έλευση ενός άλλου, νέου κόσμου που θα «σημαδευτεί» αιωνίως από την πνευματικότητα της εσχατολογικής ανακαίνισης των πάντων, συμπεριλαμβανομένου εδώ φυσικά και του ανθρώπινου όντος.¹⁵⁸

Σε συνάρτηση με όλα τα παραπάνω, είναι ενδιαφέρον το ακόλουθο σχόλιο, στο οποίο προβαίνει ο Στανιλοάε καθώς τονίζει, πως η παρουσία μες στην Εκκλησία, κατά την διάρκεια των Ιερών Ακολουθιών και της Θείας Λειτουργίας μπορεί να είναι κάτι πραγματικά ωφέλιμο, ακόμα και για εκείνους τους ανθρώπους, οι οποίοι νιώθουν προσωπικά, πως δεν τους αγγίζει η όλη διαδικασία και τα θρησκευτικά τελετουργικά από ψυχοπνευματική άποψη. Κι αυτό, δεδομένου, πως κατά την διάρκεια της Θείας Λειτουργίας δεν παύουν να είναι παρόντες εντός του ναού άγγελοι Κυρίου, οι οποίοι προσεύχονται για το κάθε άτομο ξεχωριστά, ακόμα και αν αυτό το άτομο προσωπικά δεν πιστεύει καν. Υπό αυτό το πρίσμα μάλιστα, ο κάθε άνθρωπος κατά κάποιο τρόπο εγγράφεται μες στην ψυχή και το θυμικό του κάθε αγγέλου. Με άλλα λόγια, όσοι προσέρχονται στην Εκκλησία, ειδικά κατά την διάρκεια της λειτουργικής και

¹⁵⁷Μάξιμος ο Ομολογητής, Μυσταγωγία, μετάφραση Ιγνάτιος Σακαλής, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι, 1997, στο https://www.myriobiblos.gr/texts/greek/maximos_mystagogia_9.htm

¹⁵⁸Μάξιμος ο Ομολογητής, Μυσταγωγία, μετάφραση Ιγνάτιος Σακαλής, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι, 1997, στο https://www.myriobiblos.gr/texts/greek/maximos_mystagogia_9.htm

λατρευτικής πράξης, έρχονται και σε κοινωνία με τους αγγέλους και σε κοινωνία προσευχής μαζί τους.¹⁵⁹

Μια συνισταμένη που φαίνεται να αναδύεται γενικότερα μέσω της σκέψης του αγίου Μάξιμου του Ομολογητή, αναφορικά με τον ρόλο της Θείας Λειτουργίας και της Λατρείας μες στην Εκκλησία, είναι επίσης και το ότι η συμμετοχή σε αυτήν αποτελεί παράγοντα και μέσο βίωσης και μιας ανώτερης θείας, και πνευματικής ηδονής. Μιας μορφής ηδονής η οποία εξάλλου, κινείται πέρα και πάνω από την υλική και σωματική ηδονή που έχουν υπόψη τους οι άνθρωποι εντός του παρόντος κόσμου. Αυτό το ανώτερο, ψυχοπνευματικό είδος ηδονής αποτελεί συγχρόνως ευκαιρία, ώστε οι άνθρωποι να οδηγηθούν στην θέωση, δηλαδή στην στενότερη επαφή με το Θεό. Κατά τον άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή, αυτή είναι μάλιστα η κατά φύσιν ηδονή και για τους ανθρώπους, δεδομένης της πραγματικής τους φύσης, όταν πλάστηκαν από το Θεό-Πατέρα, όντας, με άλλα λόγια, πλασμένοι κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν του αιώνιου, τριαδικού Θεού. Πρόκειται για κάτι δηλαδή αντίθετο προς την παρά φύση ροπή που έκανε την εμφάνισή της στα ανθρώπινα όντα, μετά από την Πτώση των Πρωτοπλάστων, με αποτέλεσμα επίσης την στροφή τους προς την υλιστικού και αισθησιακού χαρακτήρα ηδονή. Στο πρωτότυπο κείμενο του αγίου Μάξιμου μάλιστα, το συγκεκριμένο σημείο έχει ως ακολούθως: «Ὁ μὲν σωματικῶς κατὰ τὸν νόμον λατρεύων, καθάπερ ὕλην γεννᾷ τὴν κατ' ἐνέργειαν ἁμαρτίαν, καὶ ὡς εἶδος τὴν ἐπ' αὐτῇ τοῦ νοῦ συγκατάθεσιν ταῖς προσφόροις ἡδοναῖς τῶν αἰσθήσεων ὑλικῶς διαπλάττεται. Ὁ δὲ πνευματικῶς τὴν Γραφήν ἐκδεχόμενος, ὡς μὲν ὕλην τὴν ἐνέργειαν, ὡς εἶδος δὲ τῆς ἁμαρτίας τὴν συγκατάθεσιν, μετὰ τῶν κατὰ παράχρησιν πρὸς ἡδονὴν τῆς αἰσθήσεως τρόπων θανατοῖ, διὰ τῶν φυσικῶν λογισμῶν ἐν τῷ ὕψει τῆς θεωρίας.»¹⁶⁰

3.3 Ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός και η Θεολογία των Ὑμνων

Την ίδια στιγμή, μέσα από την θεολογική σκέψη του μεγάλου Πατέρα του 7^{ου} και του 8^{ου} αιώνα αγίου Ιωάννη του Δαμασκηνού, είναι χαρακτηριστικό πως αναδεικνύεται με

¹⁵⁹Στανιλοάε Δ., «Σχόλια», στο Μάξιμος ο Ομολογητής, Μυσταγωγία, μετάφραση Ιγνάτιος Σακαλής, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, 1997, στο https://www.myriobiblos.gr/texts/greek/maximos_mystagogia_9.htm

¹⁶⁰Μάξιμος ο Ομολογητής, *Επτακόσια Κεφάλαια περί Θεολογίας*, πέμπτη εκατοντάς, Κεφάλαιο 33, στο *Φιλοκαλία των Ιερών Νηπτικών*, μετάφραση Αντώνιος Γαλίτης, εκδόσεις Το περιβόλι της Παναγίας, Αθήνα, 1986, σ.σ.

ενάργεια η σημασία της υμνολογίας της Εκκλησίας και που άλλωστε συνιστά κεντρικό στοιχείο στο πλαίσιο της λατρευτικής και λειτουργικής ζωής της Εκκλησίας. Μέσω της σκέψης του Ιωάννη Δαμασκηνού, για παράδειγμα, επισημαίνεται, πως μέσα από την λατρευτική και λειτουργική της Εκκλησίας, συμπεριλαμβανομένων, μεταξύ άλλων και των ύμνων που ακούγονται στην διάρκεια της θείας Λατρείας, ο άνθρωπος αποκτά γνώση περί του Θεού. Αυτή η γνώση, στα πλαίσια της δαμασκηνείας θεολογίας βέβαια έχει έναν αποφαιτικό χαρακτήρα. Αυτό, πιο συγκεκριμένα, σημαίνει, πως οι άνθρωποι γνωρίζουν μεν πως υπάρχει ο Θεός, αλλά όχι το πώς υφίσταται από τη στιγμή που αυτό το είδος γνώσης ταυτόχρονα είναι κάτι το άρρητο και πέραν της ικανότητας πρόσληψης από την κτιστή, ανθρώπινη νόηση.¹⁶¹

Γενικότερα, ένα σχετικό παράδειγμα, αναφορικά με το ζήτημα περί της ανάδειξης διαφόρων πτυχών της ορθόδοξης θεολογίας και δογματικής μέσω της υμνολογίας του συγκεκριμένου Εκκλησιαστικού Πατέρα, θα μπορούσε να θεωρήσει κάποιος, πως είναι εκείνο που έχει σχέση με τα όσα αναδύονται μέσα από τον Κανόνα που είχε γράψει την Μεταμόρφωση του Σωτήρος και που ψάλλεται στην Εκκλησία ανήμερα της συγκεκριμένης γιορτής. Είναι χαρακτηριστική εδώ, για παράδειγμα, η αρχή του εν λόγω ύμνου, όπου λέγεται: «Σήμερον φωτός άπροσίτου άβυσσος· σήμερον αίγλης θείας χύσις άπεριόριστος έν Θαβώρ τῷ ὄρει τοῖς άποστόλοις ανάγζεται... Σήμερον έξακούεται άνθρωπων ώσι τὰ ανήκουστα. Ὁ γάρ ὁρώμενος άνθρωπος, Θεοῦ Υἱός, ως μονογενής ήγαπημένος μαρτυρεῖται και ὁμοούσιος».¹⁶² Μέσα από αυτό τον τόσο εκφραστικό τρόπο, ο Ιωάννης Δαμασκηνός αποτυπώνει με ενάργεια και αμεσότητα το στοιχείο της δόξας και του μεγαλείου που είχε διακρίνει το περιστατικό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος. Ένα τέτοιο μεγαλείο εδώ εξάλλου υπήρξε συναφές με την διάχυση του θείου φωτός επί του όρους Θαβώρ και ώστε έτσι ο Ιησούς να αποκαλυφθεί συγχρόνως και το ότι είναι ο Μονογενής Υἱός του Θεού Πατρός.

Σε αυτό το σημείο συγχρόνως, λαμβάνοντας υπόψη κανείς εξάλλου και τον Ειρμό με τον οποίο ξεκινάει η πρώτη Ωδή του συγκεκριμένου Κανόνα του Ιωάννη Δαμασκηνού, και όπου αναφέρεται, εν προκειμένω: «Υγρὰν διοδεύσας ώσει ξηράν, τὴν αιγυπτίαν μοχθηρίαν

¹⁶¹ Παπαβησσαρίων Χ., «Ιωάννης Δαμασκηνός», λήμμα στη *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 9, Στρατηγικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2011, σελ. 197

¹⁶² Ιωάννης Δαμασκηνός, *Ομιλία Α΄. Εἰς τὴν υπερένδοξον Μεταμόρφωσιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, PG 96, 545, J.P. Migne, Paris, 1860

διαφυγών, ὁ Ἰσραηλίτης ἀνεβόα, τῷ Λυτρωτῇ καὶ Θεῷ ἡμῶν ὕσσωμεν.».¹⁶³Εἶναι εμφανές ἕνα ενδεικτικό παράδειγμα, ὡς πρὸς τὴν προβολὴ ὀρισμένων βαθύτερων συμβολισμῶν καὶ νοημάτων τῆς Ορθόδοξης θεολογίας καὶ δογματικῆς, ἀποδιδόμενων μέσα ἀπὸ τὴν ὑμνολογία. Εἰς τὴν συγκεκριμένην, μέσῳ τῶν ἐν λόγῳ στίχων, ἀφενὸς μὲν ἀναδύεται ἐδῶ τὸ στοιχεῖο περὶ διόδου μέσα ἀπὸ τὴν Ερυθρὰ Θάλασσα καὶ μετὰ τὴν ὁποία προκύπτει ἄλλωστε, ἡ διάστασις, ἀναφορικὰ μετὰ τὴν ἐννοία μιᾶς θαυματουργῆς διελεύσεως. Ἡ τελευταία ἐδῶ, μέσῳ τῆς ἀντίθεσης π.χ., μετὰ τὴν θάλασσαν καὶ τῆς ξηρᾶς, σηματοδοτεῖ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς ὑλῆς εἰς ἐκεῖνον τῆς αἰωνιότητος. Αὕτη ἡ προσπάθεια ἐδῶ μάλιστα, εἶναι μιᾶς συνεχῆς προσπάθειας γιὰ τὰ ἀνθρώπινα ὄντα, ἀπὸ τὴν ἀποψη, πῶς κατὰ τὸ πρότυπον τῶν Ἰσραηλιτῶν ποὺ ἐμφανίζονται εἰς αὐτὴν τὴν πρώτην Ὁδὴν νὰ βοῦν, ἔτσι καὶ τὸ ἀνθρώπινον γένος ἀναβοᾷ διαχρονικὰ γιὰ τὴν λύτρωσίν του.

Ἐν γένει μέσα ἀπὸ θεολογικὴν σκέψιν τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ἡ ὑμνολογία μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ ὡς ἕνα εἶδος εργαλείου, μετὰ τὸ ὁποῖον εἶναι ἐφικτὴ ἡ γνῶσις περὶ Θεοῦ. Μιᾶς γνῶσις ἄλλωστε, ἡ ὁποία προκύπτει εἰδικὰ ἀπὸ τὴν στιγμήν ποὺ ὁ τριαδικὸς Θεὸς εἶναι ὄντως ὄν, μετὰ ἄλλα λόγια, ὄντως ὑφίσταται, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, ἡ γνῶσις περὶ τοῦ μὴ ὄντος, εἶναι ψευδὴς γνῶσις καὶ γιὰ τὴν ἀκρίβειαν ἀγνοία. Δὲν εἶναι ἐδῶ μάλιστα τυχαία ἡ ἀκόλουθη ἐπισημάνσις τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ «Διαλεκτικά»: «γνῶσιν δὲ φημι τὴν ἀληθῆ τῶν ὄντων γνῶσιν. Εἰ δὲ τῶν ὄντων αἱ γνῶσεις, ἢ ψευδῆς γνῶσις ὡς τοῦ μὴ ὄντος οὕσα γνῶσις ἀγνοία μᾶλλον ἢ περὶ γνῶσις ἐστὶν· τὸ γὰρ ψεῦδος ἕτερον οὐδὲν ἢ τὸ μὴ ὄν κατέστηκεν».¹⁶⁴

Τὰ διάφορα στοιχεῖα τῆς δογματικῆς θεολογίας τῆς Ορθοδοξίας ἐξάλλου, ἀναδεικνύονται ἐντόνα ἐπίσης μέσα καὶ ἀπὸ τῆς ἐπισημάνσεως τοῦ συγκεκριμένου ἐκκλησιαστικοῦ Πατέρα διαμέσου τῆς ὑμνολογίας του, γιὰ θέματα, ὅπως εἶναι ἐκεῖνα περὶ Τριαδολογίας, περὶ Χριστολογίας, περὶ Ἐκκλησιολογίας, περὶ Σωτηριολογίας ἢ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, περὶ Ἐσχατολογίας κλπ. Ἀναφορικὰ μετὰ τὸ ρόλον καὶ τὴν προσφορὰν τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ εἰς συνάρτησιν μετὰ τὴν ὑμνολογία καὶ τὴν παρουσία τῆς εἰδικότερα ἐντὸς τῆς λειτουργικῆς καὶ λατρευτικῆς ζωῆς τῆς Ορθόδοξης Ἐκκλησίας, εἶναι ἐφικτὸ ἐδῶ, γιὰ παράδειγμα, νὰ γίνῃ λόγος γιὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ βιβλίου τῆς Ὀκτωήχου, ποὺ εἰς

¹⁶³Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Ὁμιλία Α΄. Εἰς τὴν ὑπερένδοξον Μεταμόρφωσιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, PG 96, 545, J.P. Migne, Paris, 1860

¹⁶⁴Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Διαλεκτικά, Α΄ Περὶ Γνώσεων*, 1 -5, PG 96, 765, J.P. Migne, Paris, 1860

μεγαλύτερο του κομμάτι αποδίδεται τον Ιωάννη το Δαμασκηνό. Το βιβλίο αυτό με αναστάσιμους ύμνους για όλο το λειτουργικό έτος της Εκκλησίας, αποτέλεσε μάλιστα τον πυρήνα της Παρακλητικής και αποδίδεται στο όνομα του μεγάλου εκκλησιαστικού Πατέρα, παρόλο που την ίδια στιγμή, είναι αλήθεια, πως στα πλαίσιά του περιλαμβάνονται ύμνοι και άλλων υμνογράφων, όπως ήταν π.χ., οι αυτοκράτορες Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός και Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος.¹⁶⁵

Πέραν όλων των παραπάνω, είναι εμφανές επίσης μέσω της πλούσιας υμνολογίας που άφησε πίσω του ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ως προς την Μυστηριολογία της Εκκλησίας. Ο Πατέρας της Εκκλησίας ειδικότερα είχε δώσει έμφαση στα Μυστήρια του Βαπτίσματος και της Θείας Ευχαριστίας. Το δισύνθετο του ανθρώπινου πλάσματος, με άλλα λόγια, η υλική και η πνευματική του φύση, υποδεικνύει την αναγκαιότητα αναφορικά με την αναγωγή των βιολογικών γεγονότων που αφορούν την γέννηση και την βρώση, στην πνευματική και αόρατη πλευρά που εκφράζεται μέσα από αυτά τα δυο εκκλησιαστικά Μυστήρια.¹⁶⁶

Μέσω του Βαπτίσματος από την μια μεριά, ο άνθρωπος οδηγείται στην αναγέννηση μέσω της τριπλής κατάδυσης στο ύδωρ, τη στιγμή που μέσω της Θείας Ευχαριστίας, εξαγιάζεται πνευματικά, αλλά και σωματικά εξαιτίας της βρώσης του Σώματος και του Αίματος του σαρκωθέντος Υιού και Λόγου του Θεού, δηλαδή του Ιησού Χριστού. Ο ιδρυτής εδώ άλλωστε του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας, όπως σημειώνει στα έργα του ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός, υπήρξε ο ίδιος ο Ιησούς, ο «εκ του ουρανού καταβάς», όπως επισημαίνεται και στο πλαίσιο του έργου του Δαμασκηνού «Έκδοσις ακριβής της Ορθόδοξου Πίστεως».¹⁶⁷

Γενικότερα μέσα από το παράδειγμα, του Ιωάννη του Δαμασκηνού, υπό το πρίσμα και της έμφυτης ποιητικής διάθεσης που τον είχε διακρίνει, επρόκειτο να αναδειχθεί η αποσαφήνιση της δογματικής διδασκαλίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα εξάλλου, και ο ίδιος να αναδειχθεί σε έναν από τους πλέον συστηματικούς και ορθόδοξους εκ των διαφόρων Πατέρων της Εκκλησίας.¹⁶⁸ Η αποτύπωση άλλωστε των διαφόρων ορθόδοξων δογματικών θεολογικών διδασκαλιών της Εκκλησίας σε ύμνους,

¹⁶⁵Μπεκατώρος Γ., «Παρακλητική», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος, 10^{ος}, εκδόσεις Α. Μαρτίνο, Αθήνα, 1967, σελ. 28

¹⁶⁶Παπαβησσαρίων Χ., «Ιωάννης Δαμασκηνός», λήμμα στη *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 9, Στρατηγικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2011, σελ. 198

¹⁶⁷Ιωάννης Δαμασκηνός *Έκδοσις ακριβής της Ορθόδοξου Πίστεως*, PG96, 78, J.P. Migne, Paris, 1860

¹⁶⁸Καρμίρης Ι., *Η δογματική διδασκαλία του Ιωάννη του Δαμασκηνού*, Αθήνα, 1940, σελ. 10

αποτέλεσε και έναν τρόπο, με τον οποίο ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός είχε ως στόχο το να προβάλλει την ορθή πίστη, προστατεύοντάς της συγχρόνως έναντι των εκάστοτε αιρετικών κακοδοξιών.

Μάλιστα, θα πρέπει να αναφερθεί σε αυτό το σημείο, πως ειδικότερα ο σκοπός για μια όσο το δυνατόν πιο ζωντανή και εύληπτη απόδοση των χριστιανικών διδασκαλιών στις πλατιές μάζες μέσω της υμνογραφίας, δεν ήταν δυνατόν να λάβει χώρα τόσο πολύ μέσα από την χρήση του Κοντακίου. Το τελευταίο, αν και σαφέστατα μεν είχε ακμάσει έντονα και στην εποχή του Ιωάννη του Δαμασκηνού (καθώς είχε προωθηθεί από παλαιότερα μέσω του υμνογραφικού έργου συγκεκριμένα του Ρωμανού του Μελωδού) και παρόλο που διακρινόταν για την καλλιέργεια και τον έντονο λυρισμό του, εντούτοις ήταν μεγάλο σε έκταση. Αυτό έκανε τον Ιωάννη Δαμασκηνό να στραφεί περισσότερο προς την περίπτωση των τροπαρίων. Τα τελευταία αποτέλεσαν ένα αρχαιότερο είδος ύμνου, που όμως γνώρισαν εκ νέου μια εξελικτική πορεία μέσω του Ιωάννη του Δαμασκηνού και του έργου του, με αποτέλεσμα συγχρόνως εδώ να προκύψουν και νέα είδη ύμνων. Τα νέα αυτά είδη θα αποτελούσαν και την αιτία για την αρχής της ορθώς αποδιδόμενης, κατά τον άγιο Ιωάννη το Δαμασκηνό, διαρρύθμισης των εκκλησιαστικών ακολουθιών.¹⁶⁹

Φυσικά πέραν της υμνογραφίας και ποίησης του, ο Ιωάννης Δαμασκηνός έπαιξε σημαντικό ρόλο εδώ και αναφορικά και προς το πεδίο περί της μουσικής, δεδομένου, ότι υπήρξε και μελωδός. Καθώς άλλωστε, ανέπτυξε την εκκλησιαστική μουσική, σε ένα κάπως πιο απλό στυλ, συνέβαλε ώστε και με αυτό τον τρόπο, τα θεολογικά μηνύματα που αναδεικνύονται μέσα από τους ύμνους του, να καταστούν εξίσου εναργή και σαφή σε ένα όσο το δυνατόν μεγαλύτερο ακροατήριο. Μέσω τέτοιων μελωδιών, με άλλα λόγια, επίσης προβλήθηκαν τα σεμνά και ιερά αισθήματα της Εκκλησίας και του λατρευτικού της βίου.¹⁷⁰ Κάτι τέτοιο, μπορεί να θεωρηθεί μάλιστα και κάτι αντίστοιχο με την προτροπή του ιερού Αυγουστίνου μερικούς αιώνες πρωύτερα, καθώς ο συγκεκριμένος Πατέρας της πρωτοχριστιανικής περιόδου, είχε επισημάνει, το ότι τα άσματα μες στην Εκκλησία, θα πρέπει να συντίθενται με γνώμονα η ευχαρίστηση των ότων να ωθεί συγχρόνως το ανθρώπινο πνεύμα προς την ευσέβεια.

¹⁶⁹Παπαδόπουλος Γ., *Ιστορική επισκόπησης της Βυζαντινής Εκκλησιαστικής Μουσικής*, Αθήναι, 1904, σελ. 56

¹⁷⁰Παπαδόπουλος Γ., *Ιστορική επισκόπησης της Βυζαντινής Εκκλησιαστικής Μουσικής*, Αθήναι, 1904, σελ. 47

Υπό αυτό το πρίσμα, δεν ήταν τυχαίο πως ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός είχε προβεί παράλληλα και στην μελοποίηση των διαφόρων ύμνων που συνέγραψε στην διάρκεια του βίου του, σε καθέναν εκ των οκτώ ήχων της βυζαντινής μουσικής. Μέσα από αυτήν την πλούσια υμνογραφία πλουτίστηκε σε διαχρονική κλίμακα μάλιστα και η ίδια η λειτουργική ζωή της Εκκλησίας σχετικά με όλες τις ημέρες του εκκλησιαστικού έτους. Και για αυτό το λόγο μέσω όλων αυτών των ύμνων του, είναι χαρακτηριστικό και το ότι είχε προκύψει συγχρόνως και η συμπύκνωση αλλά και προσωπική έκφραση ολόκληρης της Ορθόδοξης Θεολογίας και της εμπειρίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Σε αυτό το σημείο δε, μια πολύ σημαντική συνισταμένη, η οποία θα πρέπει να ληφθεί υπόψη με περιπτώσεις, όπως αυτή του Ιωάννη του Δαμασκηνού, είναι και το ότι εκείνη την περίοδο οι περισσότεροι υμνογράφοι, πέραν της συγγραφής των ίδιων των ύμνων, ασχολούνταν και με την διαδικασία της μελοποίησής τους, στοιχείο που καθιστά το έργο και την συνεισφορά τους ακόμα μεγαλύτερη.¹⁷¹

Πάντα ως προς την υμνολογία του Ιωάννη Δαμασκηνού, θα πρέπει να σημειωθεί, πως η εισαγωγή της στην λειτουργική ζωή της Εκκλησίας για πρώτη φορά είχε λάβει χώρα στα πλαίσια της ζωής της Ιεράς Μονής Αγίας Λαύρας στην οποία είχε μονάσει εξάλλου ο ίδιος. Πολύ γρήγορα όμως, είναι γεγονός, πως οι διάφοροι ύμνοι του έφτασαν να γίνουν πολύ γνωστοί και να επεκταθούν σε μια πολύ μεγάλη γεωγραφική έκταση σε όλο τον ορθόδοξο χριστιανικό κόσμο. Αυτή η δημοφιλία της υμνολογίας του Ιωάννη του Δαμασκηνού, δεν είχε να κάνει μονάχα με την εξαιρετική ποιότητα της στιχουργικής των ύμνων του ή με την εξαιρετική τους μελωδία, αλλά και με τα βαθύτερα θεολογικά μηνύματα και νοήματα που εξέφραζαν αυτοί. Νοήματα που συγχρόνως όμως αποδίδονταν, όπως αναφέρθηκε ήδη και πιο πάνω, με ιδιαίτερη ζωντάνια και εκφραστικότητα, ώστε να είναι πλήρως αντιληπτά από τον απλό λαό. Κάτι τέτοιο εδώ, επί παραδείγματι, αφορούσε από την μια μεριά, διάφορους αναστάσιμους ύμνους του Δαμασκηνού ή από την άλλη, περιπτώσεις διαφόρων θεοτοκίων του (ύμνων αφιερωμένων, με άλλα λόγια, στην Παναγία Θεοτόκο). Μπορεί επίσης, να είχε σχέση και με πτυχές της δογματικής θεολογίας της Εκκλησίας, όπως π.χ. η ενανθρώπιση του Υιού και Λόγου του Θεού που επίσης μέσα από πολλούς εξ αυτών των ύμνων του Ι.

¹⁷¹Στάθης Θ., *Οι αναγραμματισμοί και τα μαθήματα της βυζαντινής μελοποιίας*, Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, Μελέται 3, Αθήνα, 2003, σ.σ. 27 - 28

Δαμασκηνού, δεν παύει να προβάλλεται ταυτόχρονα και ως «Ομοούσιος ων τω Θεώ και Πατρί» και ως «πεπονθώς δε εν σταυρώ σαρκικώς, απαθής διέμεινεν ο αυτός θεϊκώς».¹⁷²

¹⁷²Στάθης Θ., *Οι αναγραμματισμοί και τα μαθήματα της βυζαντινής μελοποιίας*, Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, Μελέται 3, Αθήνα, 2003, σελ. 31

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΩΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ

4.1 Η Δομή και το Θεολογικό Περιεχόμενο της Θείας Λειτουργίας

Ήδη ανωτέρω, έγινε μια αναφορά, σχετικά με το ζήτημα περί της δομής της Θείας Λειτουργίας. Κι αυτό καθώς το πρώτο μέρος της περιλαμβάνει τα σχετικά με την Προσκομιδή ή Πρόθεση, όπου λαμβάνει χώρα στην κόγχη εκείνη του Ιερού Βήματος που είναι προς τα αριστερά της Αγίας Τράπεζας, η προετοιμασία των Τιμίων Δώρων. Σε αυτή την φάση επίσης λαμβάνει χώρα και η είσοδος του Λειτουργού και η ένδυση των αμφίων του με τελετουργικό τρόπο. Είναι ακόμα αυτή και η φάση του λεγόμενου «Καιρού», με άλλα λόγια, του προκαταρτικού διαλόγου μεταξύ του ιερέα και του διακόνου.

Στην συνέχεια ακολουθεί η Λειτουργία των Κατηχουμένων, στην διάρκεια της οποίας υπάρχει όπως προαναφέρθηκε ο συμβολισμός της ζωής του Κυρίου, ανάμεσα στην ενσάρκωσή Του και τα Θεία του Πάθη. Η αρχή της Λειτουργίας εδώ, εν προκειμένω, γίνεται με την εκφώνηση του «Ευλογημένη η Βασιλεία του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος». Εδώ υφίστανται η Μικρά Είσοδος, τα Αντίφωνα και τα Ειρηνικά. Τα τελευταία συγκεκριμένα εδώ έχουν να κάνουν με το τριπλό αίτημα περί ειρήνης, ενώ ακολουθεί η Μεγάλη Συναπτή με την ευχή του ιερέως και τις απαντήσεις του χορού με το «Κύριε ελέησον». Σε όλα αυτά θα μπορούσαν να προστεθούν και οι τρεις στάσεις των αντιφώνων. Η μεν πρώτη στάση αφορά τον Ψαλμό 102, η δεύτερη τον Ψαλμό 145 και η Τρίτη τους Μακαρισμούς στο Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο (5, 1 -12).

Μετά έχουμε τη Μικρά Είσοδο του Ευαγγελίου με την οποία συμβολίζεται η πορεία του εκούσιου πάθους του Κυρίου. Ακολουθούν ο τρισάγιος ύμνος, το προκείμενο και το αποστολικό ανάγνωσμα, τα λεγόμενα Αλληλουάρια (που συγκεκριμένα ακούγονται τρεις φορές), και στη συνέχεια το Ευαγγελικό Ανάγνωσμα ανάλογα με την ημέρα, την γιορτή κλπ. Ακολουθεί η Εκτενής Δέηση «Κύριε Παντοκράτωρ...» και αυτή η φάση της Θείας

Λειτουργίας τελειώνει με την Ευχή υπέρ των κατηγουμένων «Οι πιστοί υπέρ των κατηγουμένων...».

Στην συνέχεια λαμβάνει χώρα η Λειτουργία των Πιστών. Αυτή ξεκινάει συγκεκριμένα με τον Χερουβικό Ύμνο, ενώ την ίδια ώρα λαμβάνει χώρα η μεταφορά των Τιμίων Δώρων από την Πρόθεση στην Αγία Τράπεζα με την Μεγάλη Είσοδο. Ακολουθεί η Μεγάλη Συναπτή των Τιμίων Δώρων, με τα αιτήματα υπέρ ειρήνης, περί υγείας, βοήθειας, εναντίον των πολέμων, των ασθενειών, των λιμών κλπ. Ακολουθεί ο ασπασμός με το «Αγαπήσωμεν αλλήλους...» και «Τας θύρας», ενώ στην συνέχεια το εκκλησίασμα λέει το Σύμβολο της Πίστεως.

Μετά από αυτό ακολουθεί η επίκληση του ιερέως «Λάβετε, φάγετε και Πίετε εξ αυτού πάντες», για να έρθει μετά με το «Τα Σα των Σων», τη στιγμή που εν συνεχεία έπεται το «Αξιον Εστί...», ο πολύ γνωστός αρχαιότατος ύμνος προς τιμήν της Θεοτόκου Μαρίας. Το εν λόγω μεγαλυνάριο προηγείται των λεγόμενων Διπτύχων και της Δείσεως που αρχίζει με την φράση «Άγγελον ειρήνης...», ενώ στη συνέχεια ακούγεται η Κυριακή Προσευχή του «Πάτερ ημών...». Μετά είναι η Ύψωσις των Τιμίων Δώρων, όπου ο ιερέας λέει την φράση «Πρόσχωμεν, Τα Άγια τοις Αγίοις. Εις Άγιος...» και μετά λέγεται ο στίχος «Αινείτε τον Κύριον» από τον Ψαλμό 148. Ακολουθούν ο Μελισμός και η Κοινωνία των πιστών, και εν συνεχεία η Θεία Ευχαριστία. Ακούγεται η Ευχή του Οπισθάμβωνος και τα «Ευλογία Κυρίου» και «Ο Αναστάς εκ νεκρών», ενώ η Θεία Λειτουργία τελειώνει με την απόλυση των πιστών με την προσευχή «Δι' ευχών των Αγίων Πατέρων ημών...»

Το ίδιο το θεολογικό περιεχόμενο της θείας Λειτουργίας είναι δεδομένο ειδικά από την στιγμή που η ιερουργία και παράδοση των θείων μυστηρίων εισήχθησαν από τον ίδιο τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, το βράδυ του Μυστικού Δείπνου. Η Θεία Λειτουργία επίσης κάθε φορά δεν παύει να είναι εκείνη η ευχαριστιακή θυσία, με την οποία οι πιστοί λαμβάνουν των αρραβώνα της μέλλουσας ζωής, ενώ είναι κάτι που δεν αναφέρεται κατά έναν φανταστικό και εικονιστικό τρόπο προς την πρώτη Θεία Ευχαριστία που είχε λάβει χώρα από τον ίδιο τον Ιησού Χριστό στο Μυστικό Δείπνο, αλλά είναι πάντα η ίδια και απαράλλακτη θυσία.¹⁷³

Η Θεία Λειτουργία είναι συνδεδεμένη με την διαδικασία της ανάδειξης του μυστηρίου της εν Χριστώ Οικονομίας που επρόκειτο να φανερωθεί μέσω του θεανθρώπινου οργανισμού

¹⁷³Εκκλησία Online «Η θεία Λειτουργία», 5 Φεβρουαρίου 2025, στο <https://www.ekklisiaonline.gr/nea/i-thia-litourgia-2/>

της Εκκλησίας που έχει παράλληλα, ως κεφαλή της τον ίδιο τον Ιησού Χριστό. Η Θεία Λειτουργία λειτουργεί εδώ σαν ένα είδος υπενθύμισης και πρακτικού βιώματος, αναφορικά με την χάρη και προσφορά της σωτήριας οικονομίας του Τριαδικού Θεού.¹⁷⁴

Πρόκειται μάλιστα για την ενσωμάτωση συγχρόνως στη ζωή και το έργο του Ιησού Χριστού που είχε προετοιμαστεί προαιώνια μέσα από το σχέδιο της θείας Οικονομίας του Τριαδικού Θεού. Με την Θεία Λειτουργία λαμβάνει χώρα εδώ το στοιχείο του συνεορτασμού του ορατού και αοράτου κόσμου. Πρόκειται για μια διαδικασία χριστοποίησης, που περιλαμβάνει τόσο την ευχαριστιακή ζωή που εκφράζεται μέσα από την λατρευτική ζωή της Εκκλησίας και μέσα από το βίωμα των διαφόρων Μυστηρίων της, όσο όμως και από την ανάπτυξη και ενός ασκητικού πνεύματος. Και αυτό το πνεύμα, όπως επίσης όμως και η ευχαριστιακή ζωή, θα πρέπει να νοηθούν εδώ ως αθλήματα για τους πιστούς και που τελούνται στην διάρκεια του βίου του καθενός. Ανήκουν μάλιστα εξίσου σε όλους όσους συμμετέχουν ή προσπαθούν να συμμετάσχουν στην πορεία του εκκλησιαστικού σώματος.¹⁷⁵

Έτσι επίσης διαμέσου και της λειτουργικής και λατρευτικής ζωής της Εκκλησίας, εκείνο το στοιχείο το οποίο προκύπτει παράλληλα είναι και η μετάβαση από όλα αυτά που αντιλαμβάνονται, νιώθουν και βλέπουν οι άνθρωποι με τις αισθήσεις τους και μέσω της κτιστής τους φύσης, προς τα νοούμενα και όλα εκείνα που συνιστούν βαθύτερους συμβολισμούς. Όλα αυτά πια καθίστανται ορατά ιδιαίτερα μέσα από τα διάφορα μυστήρια της Εκκλησίας. Δεν είναι τυχαία όλα όσα τονίζει ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας στο έργο του «Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας», καθώς σημειώνει χαρακτηριστικά, πως: «Σημαίνεται δε η Εκκλησία εν τοις μυστηρίοις ουχ ως εν συμβόλοις, αλλά ως εν καρδία μέλη και ως εν ρίζη του φυτού κλάδου».¹⁷⁶

Εδώ αντιλαμβάνεται κάποιος, πως ο Νικόλαος Καβάσιλας συγχρόνως προβαίνει σε μια σειρά εικονικών περιγραφών, οι οποίες όμως, κάθε άλλο παρά έχουν έναν αόριστο χαρακτήρα. Αντιθέτως, είναι περιγραφές μέσα από τις οποίες προκύπτει ένα ουσιαστικό αντίκρισμα, ενώ την ίδια στιγμή αυτές δεν συνιστούν γυμνά και αφηρημένα φιλοσοφικού χαρακτήρα σύμβολα. Μέσω τέτοιων εικόνων που αφορούν τόσο τα διάφορα μυστήρια της

¹⁷⁴ΓιέβτιτςΑ., (ιερομονάχου), *Η εκκλησιολογία του αποστόλου Παύλου*, κατά τον ιερό Χρυσόστομο, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 1984, σελ. 27

¹⁷⁵Σταμούλη Χ., «Άσκησις και Ευχαριστία», στο *Η γυναίκα του Λωτ και η σύγχρονη θεολογία*, εκδόσεις Ίνδικτος, Αθήναι, 2008, σ.σ. 166 - 167

¹⁷⁶Νικόλαος Καβάσιλας, *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας*, PG 150, 452D, P. Migne, Paris, 1860

Εκκλησίας, όπως είναι για παράδειγμα, εκείνο της Θείας Ευχαριστίας, όσο επίσης και τα ποικίλα δρώμενα εν γένει στα πλαίσια της Θείας Λειτουργίας, τονίζεται και σημαίνεται το περιεχόμενο της ίδιας της Θείας Οικονομίας.¹⁷⁷

¹⁷⁷Νικόλαος Καβάσιλας, *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας*, PG 150, 452D, P. Migne, Paris, 1860

4.2 Το Μυστήριο της Ευχαριστίας και η Ενότητα της Εκκλησίας με τον Χριστό

Ήδη και πιο πάνω, εν τω μεταξύ, έγινε μια σχετική αναφορά, ως προς το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, το οποίο μάλιστα όχι άδικα πρέπει να θεωρηθεί ως το κατεξοχήν μυστήριο αναφορικά με την ίδια την ταυτότητα του εκκλησιαστικού σώματος, όπως επίσης όμως, και ως προς την αποτύπωση κι έκφραση της εσχατολογικής προοπτικής γενικότερα για τον κόσμο και το ανθρώπινο γένος. Φυσικά εδώ, δεν παύει να εκφράζεται με ενάργεια και το στοιχείο της ενότητας μεταξύ όλων των μελών του εκκλησιαστικού σώματος υπό το Πρόσωπο της κεφαλής αυτού του θεανθρώπινου οργανισμού, με άλλα λόγια, του Ιησού Χριστού.

Πιο συγκεκριμένα, εδώ σε συνάρτηση με την περίπτωση των εσχατολογικών διαστάσεων που έχουν σχέση με το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, για άλλη μια φορά, είναι δυνατόν να φέρει κανείς, για άλλη μια φορά στο νου, τα σχετικά με την ιστορία του Μυστικού Δείπνου, που αποτέλεσε το αρχικό πρότυπο για το συγκεκριμένο μυστήριο. Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη εδώ η ακόλουθη ρήση του χωρίου Λουκ. 22, 29 -30, όπου αναφέρει ενδεικτικά τα εξής ο Χριστός προς τους μαθητές του: «κἀγὼ διατίθεμαι ὑμῖν καθὼς διέθετό μοι ὁ πατήρ μου βασιλείαν, ἵνα ἐσθίητε καὶ πίνητε ἐπὶ τῆς τραπέζης μου ἐν τῇ βασιλείᾳ μου, καὶ καθίσεσθε ἐπὶ θρόνων κρίνοντες τὰς δώδεκα φυλὰς τοῦ Ἰσραήλ.».¹⁷⁸

Με άλλα λόγια, μέσα και από την περίπτωση του Μυστικού Δείπνου είναι γεγονός το ότι προκύπτουν το στοιχείο περί Εσχατολογίας και άρρηκτης σύνδεσης με την Βασιλεία του Θεού στο μέλλον. Δεν είναι τυχαίο, πως κατά την τέλεση του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας από τον Ιησού Χριστό για πρώτη φορά, τονίζεται εκ μέρους Του πως οι μαθητές Του θα κληθούν να το κάνουν αυτό και στο μέλλον σε ανάμνηση του Προσώπου του. Εδώ ο Κύριος, πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται στην ανάμνηση του ίδιου ενώπιον του θρόνου του Θεού κατά την Δευτέρα Παρουσία. Υπό αυτό το πρίσμα, το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας εδώ δεν παύει να είναι ένα είδος ανάμνησης, όσο επίσης όμως και πρόγευσης των Εσχάτων και της τελικής λύτρωσης και σωτηρίας των πάντων και της ολοκληρωτικής

¹⁷⁸Λουκ. 22, 29 -30

ψυχοπνευματικής ανακαίνισης του ανθρώπινου γένους στη Δευτέρα Παρουσία. Αυτό το είδος πρόγευσης, για παράδειγμα, εκφράζεται με σαφέστατο τρόπο μέσω της Θείας Λειτουργίας του ιερού Χρυσοστόμου.¹⁷⁹

Το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας συνιστά εκείνο το κομμάτι της Θείας Λειτουργίας, που συντηρεί την ζωή του πιστού. Είναι όμως επίσης και το μυστήριο εκείνο, με το οποίο συντηρείται η αληθινή του μνήμη. Η μνήμη δηλαδή που αφορά όλα τα γεγονότα του προαιώνιου σχεδίου της Θείας Οικονομίας, όπως όμως και όλα τα γεγονότα της ανθρώπινης ιστορίας, μέσα από την εσχατολογική τους προοπτική. Στο Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας υφίσταται η μεγαλύτερη συμπύκνωση εν γένει όλου του χρόνου. Το παρόν συνάπτεται άλλωστε με το παρελθόν και το μέλλον, τη στιγμή που το τώρα επεκτείνεται σε ένα αδιάκοπο αεί.¹⁸⁰

Με βάση όλα τα παραπάνω άλλωστε, αυτό που επίσης καθίσταται εμφανές μέσα και από το ίδιο το κείμενο της Θείας Λειτουργίας, είναι το ότι η Θεία Ευχαριστία, ως μυστήριο, αποτελεί το λεγόμενο «το οικονομηθέν ημίν τούτο προς σωτηρίαν μυστήριον». Αυτή η φράση, πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται στην πρώτη ευχή της Προσκομιδής στη Θεία Λειτουργία του Αδελφόθεου Ιακώβου. Είναι συγχρόνως και ένα δείγμα, ως προς το ότι ο Θεός μέσα από την ανεκτίμητη δωρεά της Θείας Λειτουργίας, χάρισε στον άνθρωπο την αποκάλυψη των ουράνιων μυστηρίων, προοικονομώντας ταυτόχρονα και την παλιγγενεσία της θείας και αιώνιας λύτρωσης εν Χριστώ. Η ανάδειξη όλων αυτών των στοιχείων μέσα από το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας μάλιστα, είναι την ίδια στιγμή, και σημάδι, ως προς το ότι η Θεία Λειτουργία αποτελεί πραγματικά έναν ανεκτίμητο δώρο του αιώνιου Θεού προς όλη την ανθρωπότητα, επειδή μέσω αυτής μπορεί να γνωρίσει η τελευταία το απόκρυφο μυστήριο της σταύρωσης και της παροχής της θείας αγάπης μέσω αυτής. Επίσης, είναι δώρο, δεδομένου, ότι μέσω αυτής, ο άνθρωπος ζει όντως βιωματικά τον τύπο της Ανάστασης του Κυρίου, ενώ με αυτήν, ανεβαίνει και πάνω στο όρος της θεωρίας της δόξας της Μεταμορφώσεώς Του.¹⁸¹

¹⁷⁹Ζηζιούλας Ι., (Μητροπολίτης Περγάμου), *Η Κτίση ως Ευχαριστία - θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της οικολογίας*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, 1994, σελ. 9

¹⁸⁰Μαντζαρίδης Γ.Ι., *Χρόνος και άνθρωπος*, εκδόσεις Ι.Μ. Βατοπεδίου, Άγιον Όρος, 2017, σελ. 147

¹⁸¹Σωφρόνιος Σαχάρωφ (αρχιμανδρίτης), «Περί της λειτουργικής προσευχής», στο *Περί Προσευχής*, εκδόσεις Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου, Έσσεξ Αγγλίας, 2017, σελ. 363

Φυσικά από την άλλη μεριά, πέραν του στοιχείου της θέωσης μέσω της μετάληψης από τους πιστούς του σώματος και αίματος του Κυρίου, και πέραν επίσης και της πρόγευσης των Εσχάτων, εδώ ταυτόχρονα μια άλλη πολύ σημαντική διάσταση είναι κι εκείνη που έχει σχέση συγκεκριμένα με την ένωση όλων των πιστών υπό τον σαρκωμένο Υιό και Λόγο του Θεού, Ιησού Χριστό. Πρόκειται για κάτι που εκφράστηκε με ενάργεια εξάλλου ήδη ακόμα και από τα πρώτα βήματα της Εκκλησίας μες στον κόσμο. Για παράδειγμα στα πλαίσια της Απολογίας Α΄, του άγιου Ιουστίνου του Μάρτυρα, είναι ενδεικτικό το ότι καθώς γίνεται λόγος, ως προς το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας στην Θεία Λειτουργία της Κυριακής εντός του ναού, δίνεται βαρύτητα παράλληλα στα σχετικά με την συγκέντρωση όλων των πιστών. Μεταξύ άλλων δε, εδώ επισημαίνεται και το ότι ακόμα και για εκείνα τα άτομα που δεν έχουν την δυνατότητα να παραβρεθούν στην Εκκλησία για διάφορους λόγους, όπως π.χ., λόγω κάποιας ασθένειας, αδυναμίας μετακίνησης κλπ., προβλέπεται η μεταφορά του σώματος και αίματος του Χριστού μέσω διακόνων.¹⁸²

Αυτή η ακατάλυτη ενότητα που εκφράζεται έτσι μέσω του Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας, δείχνει πως πρόκειται για ένα μυστήριο που έχει άμεση επενέργεια στο σύνολο του εκκλησιαστικού και χριστεπώνυμου πληρώματος. Αυτό εννοείται επίσης, πως έχει άμεση επενέργεια και στην στρατευόμενη όσο και στην θριαμβεύουσα Εκκλησία, με άλλα λόγια τόσο στα εν ζωή μέλη της Εκκλησίας που είναι στον παρόντα κόσμο, όσο αντίστοιχα και σε εκείνα που δεν είναι βιολογικώς ζωντανά πια, αλλά που συνεχίζουν με τις ψυχές τους να είναι παρόντα κατά την διάρκεια της τέλεσης του Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας κατά την Θεία Λειτουργία.

Με άλλα λόγια, εδώ προκύπτει ο ακατάλυτος δεσμός μεταξύ των ζώντων και των τεθνεώτων. Ένας δεσμός παράλληλα, όπου υπάρχει εξίσου και για τους μεν και για τους δε η συμμετοχή στην μετάληψη του Σώματος και Αίματος του Ιησού Χριστού και κατά προέκταση και η πρόγευση και για τους μεν και για τους δε, αναφορικά με την έλευση των Εσχάτων και της Βασιλείας των Ουρανών. Αυτό εδώ ταυτόχρονα σημαίνει άλλωστε, πως εδώ προκύπτει μια μορφή ιεράς και άγιας μυσταγωγίας με την οποία εξεικονίζεται και δραματοποιείται κατά

¹⁸²Ιουστίνος ο Μάρτυρας, *Απολογία Α΄*, 67, 3-5, εισαγωγή -μετάφραση -σχόλια Παναγιώτη Χρήστου, στη σειρά Απολογητές τόμος Α΄, Πατερικές εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς, Θεσσαλονίκη, 1985, σελ. 450

τρόπο ενιαίο και αρμονικό η επίγεια Πολιτεία, δράση, παρουσία και κήρυγμα του Θεανθρώπου από την αρχή ως το τέλος.¹⁸³

¹⁸³Γιαγκάζογλου Σ., (2008). «Ευχαριστία, Θεία Οικονομία και Εκκλησία. Θεολογικό Σχόλιο στις ερμηνευτικές αρχές του Νικόλαου Καβάσιλα στη Θεία Λειτουργία», στο περιοδικό *Σύναξη*, τ. 107, σ.σ. 73 - 87

4.3 Η Λειτουργική Πράξη ως Εμπειρική Θεολογία

Η ίδια η λειτουργική πράξη, με βάση όλα τα παραπάνω, δεν παύει φυσικά έτσι να καθίσταται και ένα είδος εμπειρικής θεολογίας, με την οποία ο πιστός έχει την δυνατότητα να αντιληφθεί την ουσία και το περιεχόμενο διαφόρων κανόνων της Δογματικής Θεολογίας. Ο πιστός ζώντας από κοντά τα διάφορα Μυστήρια στα πλαίσια της λατρευτικής ζωής του εκκλησιαστικού σώματος και καθώς μετέχει της θείας Λειτουργίας, την ίδια στιγμή, οδηγείται στην δογματική πίστη. Μια πίστη, που έχει σχέση, για παράδειγμα, με την κατανόηση του δόγματος περί ενανθρώπισης του θείου Λόγου και Υιού και με το μυστήριο της κενώσεως και με το εκούσιο Πάθος του Κυρίου.¹⁸⁴

Μέσα από την λειτουργική και την λατρευτική ζωή, είναι χαρακτηριστικό το ότι αυτή η διάσταση περί εμπειρικού βιώματος, είναι επίσης και κάτι, το οποίο κάθε άλλο έχει να κάνει με κάποιου είδους ατομική πνευματικότητα. Μια πνευματικότητα δηλαδή, η οποία προκύπτει άνευ των διαφόρων εκκλησιαστικών Μυστηρίων. Πρόκειται δε, για μια εμπειρία, η οποία εδώ σημαίνει και το ότι ο εκάστοτε πιστός δεν δέχεται εντός του μόνο ένα μέρος του ίδιου του Κυρίου, αλλά ολόκληρο το Χριστό. Η ανθρώπινη ψυχή δεν δέχεται μέσα της μόνο μερικές ακτίνες, αλλά ολόκληρο τον ήλιο με αποτέλεσμα να ανοικεί ο πιστός εντός του Χριστού και αντίστοιχα και ο Χριστός εντός του κάθε πιστού. Ένα τέτοιο εμπειρικό βίωμα εξάλλου, συμβάλλει αποφασιστικά στο να καταστούν άμεσα η ψυχή, το σώμα και όλες οι δυνάμεις των ανθρώπων άμεσα πνευματικές, λόγω της ένωσης των ψυχών τους με την ψυχή του Κυρίου και του αίματός τους με το αίμα Του, όπως σημειώνει μάλιστα πολύ χαρακτηριστικά ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας.¹⁸⁵

Φυσικά, πέραν της παρουσίασης ειδικά των διαφόρων φάσεων και στιγμών του έργου και της ένσαρκης παρουσίας του Ιησού Χριστού μεταξύ των ανθρώπων, η Θεία Λειτουργία παράλληλα, δεν παύει να είναι και προβολή και του τριαδικού Θεού εν γένει, συμπεριλαμβανομένων δηλαδή και των Προσώπων του Πατρός και του Αγίου Πνεύματος.

¹⁸⁴Καλλιακμάνης Β., (πρωτοπρεσβύτερος), *Ο Εκκλησιολογικός χαρακτήρας της Ποιμαντικής: Λεντίω ζωννύμενοι II*, εκδόσεις Μυθονία, Θεσσαλονίκη, 2005, σελ. 72

¹⁸⁵Νικόλαος Καβάσιλας, *Περί της εν Χριστώ ζωής. Λόγος Α΄*, PG 150, 584D.

Με άλλα λόγια, μέσα από τη Θεία Λειτουργία αναδύεται μια θεοφάνεια Τριαδική. Αυτό σημαίνει την ύπαρξη ενός εμπειρικού βιώματος για τα μέλη του χριστεπώνυμου πληρώματος της Εκκλησίας, όπου κυριολεκτικά και πραγματικά λαμβάνει χώρα το στοιχείο της σύναξης των πάντων, ουρανού και γης, αγγέλων και ανθρώπων, ζώντων και τεθνεώτων επί το αυτό, με άλλα λόγια, ως προς την λατρεία της Αγίας Τριάδος. Ο Χριστός έτσι εξάλλου, συνάγει γύρω από το ιερό θυσιαστήριο όλη την κτίση και ίσως σημειώνει ενδεικτικά στο Λόγο Μ' ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης, συνδέει όλα τα σύμπαντα μεταξύ τους αλλά και με τον εαυτό Του.¹⁸⁶

¹⁸⁶Γρηγόριος Νύσσης, *Λόγος Μ.*, PG 44, 649C, P. Migne, Paris, 1860

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΠΙΣΤΩΝ

5.1 Η Λατρεία ως Μέσο Θεολογίας και Μεταμόρφωσης

Η ίδια η Λατρεία συγχρόνως, δεν παύει να είναι και ένα μέσο θεολογίας, αλλά και προσωπικής μεταμόρφωσης των ανθρώπων. Αυτό το στοιχείο εδώ, πιο συγκεκριμένα, έχει να κάνει το ότι μέσα από όλα όσα λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια της κτίζεται και δομείται το ορθόδοξο ήθος. Ένα ήθος, με άλλα λόγια, απόλυτα συνυφασμένο με τις επιταγές του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού. Καθώς με την λατρευτική πράξη, όλα τα μέλη του εκκλησιαστικού σώματος, προγευόμενα των Εσχάτων, έρχονται σε προσωπική επαφή με τον σαρκωμένο Θεό, οδηγούνται παράλληλα και στην βίωση μιας θέωσης που έχει τις βάσεις της στο κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση Θεού. Μέσω αυτού του κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση ταυτόχρονα, είναι ενδεικτικό, πως, επί παραδείγματι, υφίσταται στα ανθρώπινα πλάσματα, το στοιχείο της ελεύθερης βούλησης. Πρόκειται για κάτι πολύ σημαντικό, από την άποψη, πως η συμμετοχή του πιστού στο προαιώνιο θείο σχέδιο για την λύτρωση από τα δεσμά του θανάτου και της αμαρτίας, προκύπτει μέσα από την ελεύθερη συμμετοχή του, μεταξύ άλλων, και στην λατρευτική ζωή της Εκκλησίας. Εδώ, με άλλα λόγια, δεν υπάρχει κάποιο πλέγμα πειθαναγκασμών ή άσκησης βίας. Καθώς άλλωστε, όλα τα ανθρώπινα όντα προήλθαν από το αρχικό ζευγάρι των Πρωτοπλάστων, δηλαδή τον Αδάμ και την Εύα, ανεξάρτητα από την καταγωγή, την φυλή, το χρώμα του δέρματός τους, τη γλώσσα που μιλούν κλπ., έχουν εντός της την ίδια εκείνη αξιοπρέπεια της θείας καταγωγής τους.¹⁸⁷

Η ίδια η λατρευτική και μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας είναι εκείνο το μέσο, με το οποίο προσφέρεται η δυνατότητα στον κάθε άνθρωπο να ενεργοποιήσει με την χάρη του Θεού, όλες εκείνες της θεόσδοτες δυνατότητες, με τις οποίες άλλωστε είναι πλασμένος, προκειμένου έτσι επίσης να κινηθεί προς το καθ' ομοίωσιν Θεού. Αυτό συνακόλουθα σημαίνει μια ποιοτική μεταλλαγή της ανθρώπινης φύσης, με την εξύψωσή της από την απλή βιολογική οντότητα και πραγματικότητα και συνύπαρξη με τους άλλους ανθρώπους μες στον

¹⁸⁷Γιαννουλάτος Α., Αρχιεπίσκοπος Τυράνων και Πάσης Αλβανίας, Παγκοσμιότητα και Ορθοδοξία, εκδόσεις Ακρίτας, 6^η έκδοση, Αθήνα, 2000, σελ. 80

κόσμο, σε μια ουσιαστική κοινωνία προσώπων. Σημαίνει συγχρόνως όμως, και την ανάπτυξη μιας αρμονικής συνύπαρξης και με όλα τα άλλα πλάσματα εντός του φυσικού κόσμου.¹⁸⁸

Πρόκειται για μια προοπτική, η οποία εκφράζεται μέσα και από την ίδια τη Θεία Λειτουργία. Κι αυτό καθώς, πιο συγκεκριμένα, εντός της γίνεται η διασταύρωση και άμεση επαφή της αιωνιότητας με το χρόνο και για αυτό επίσης οι άνθρωποι και τα μέλη της Εκκλησίας μπορούν πραγματικά να καταστούν σύγχρονοι των βιβλικών γεγονότων, από την εποχή της Γένεσης και ως την εποχή της ένσαρκης παρουσίας του Υιού και Λόγου του Θεού και φυσικά μετά και από αυτήν. Οι πιστοί δια της Θείας Λειτουργίας καθίστανται αυτόπτες μάρτυρες όλων αυτών των γεγονότων.¹⁸⁹

Όταν συμμετέχουν κάθε φορά οι πιστοί εντός του ναού στην Θεία Λειτουργία, στην ουσία δεν κάνουν κάτι διαφορετικό από εκείνο που παρέδωσε περίπου δύο χιλιάδες χρόνια πριν ο Ιησούς Χριστός και που τελεί εδώ και πολλούς αιώνες η Εκκλησία.¹⁹⁰ Αυτό όμως είναι και κάτι που έχει ως αποτέλεσμα και την αμεσότητα της βίωσης όλων εκείνων των εφάπαξ γεγονότων και περιστατικών που «σημάδεψαν» το πέρασμα του Ιησού Χριστού από τη γη και τον κόσμο, όπως είναι η σταύρωση, η ανάσταση και η ανάληψη του Κυρίου, με αποτέλεσμα εδώ ταυτόχρονα να επέρχεται, κατά το πρότυπο της συνύπαρξης της θείας και της ανθρώπινης φύσης στο Πρόσωπο του Χριστού, και μια σύζευξη θείου και ανθρώπινου και εντός του κάθε πιστού, με αποτέλεσμα την προσωπική του μεταμόρφωση.

5.2 Η Προσευχή, τα Μυστήρια και η Προσωπική Σχέση με τον Θεό

Μία από τις πιο γνωστές προσευχές της Ορθόδοξης Εκκλησίας αναφέρεται στο πνεύμα του Θεού που είναι «πανταχού παρόν και τα πάντα πληρών». Αυτή η βαθιά διακήρυξη είναι θεμελιώδης για την ορθόδοξη αντίληψη του Θεού και της σχέσης Του με τον κόσμο. Πιστεύουμε ότι ο Θεός είναι πραγματικά κοντά μας. Αν και δεν μπορεί να τον δούμε, ο Θεός δεν είναι αποκομμένος από τη δημιουργία Του. Μέσω του Αναστημένου Χριστού και του Αγίου Πνεύματος, ο Θεός είναι παρών και ενεργός στη ζωή μας και στη δημιουργία που

¹⁸⁸Γιαννουλάτος Α., Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και Πάσης Αλβανίας, Παγκοσμιότητα και Ορθοδοξία, εκδόσεις Ακρίτας, 6^η έκδοση, Αθήνα, 2000, σελ. 80

¹⁸⁹Ευδοκίμωφ Π., *Η Ορθοδοξία*, μετάφραση Α. Μουρτζόπουλος, Θεσσαλονίκη, 1972, σελ. 325

¹⁹⁰Σκαλτσής Π., (2009). «Η θεία Λειτουργία: Συγκεφαλαίωση του μυστηρίου της εν Χριστώ Οικονομίας», στο *Θεολογία*, τόμος 80, σελ. 89

μας περιβάλλει. Όλη η ζωή μας και η δημιουργία της οποίας είμαστε σημαντικό μέρος, δείχνει και αποκαλύπτει τον Θεό. Υπάρχουν ιδιαίτερες εμπειρίες στη συλλογική μας ζωή ως Ορθόδοξοι Χριστιανοί, όταν η αντίληψη της παρουσίας και των πράξεων του Θεού εντείνεται και γιορτάζεται. Αυτά τα γεγονότα της Εκκλησίας τα ονομάζουμε Μυστήρια. Παραδοσιακά, τα Μυστήρια είναι γνωστά ως Μυστήρια στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Αυτή η περιγραφή τονίζει ότι σε αυτά τα ειδικά γεγονότα της Εκκλησίας, ο Θεός αποκαλύπτεται μέσω των προσευχών και των πράξεων του λαού Του.¹⁹¹

Τα Μυστήρια όχι μόνο μας αποκαλύπτουν και μας φανερώνουν τον Θεό, αλλά μας κάνουν και δεκτικούς στον Θεό. Όλα τα Μυστήρια επηρεάζουν την προσωπική μας σχέση με τον Θεό και μεταξύ μας. Το Άγιο Πνεύμα ενεργεί μέσω των Μυστηρίων. Μας οδηγεί στον Χριστό, ο οποίος μας ενώνει με τον Πατέρα. Με τη συμμετοχή μας στα Μυστήρια, πλησιάζουμε τον Θεό και λαμβάνουμε τα δώρα του Αγίου Πνεύματος. Αυτή η διαδικασία της θεοποίησης, ή θεώσεως, όπως είναι γνωστή στην Ορθοδοξία, δεν λαμβάνει χώρα σε απομόνωση από τους άλλους, αλλά στο πλαίσιο μιας κοινότητας πιστών. Αν και τα Μυστήρια απευθύνονται σε καθέναν από εμάς ονομαστικά, είναι εμπειρίες που αφορούν ολόκληρη την Εκκλησία.¹⁹²

Τα Μυστήρια της Ορθόδοξης Εκκλησίας αποτελούνται από προσευχές, ύμνους, αναγνώσματα από τις Γραφές, τελετουργικά και πομπές. Πολλά μέρη των λειτουργιών χρονολογούνται από την εποχή των Αποστόλων. Η Ορθόδοξη Εκκλησία έχει αποφύγει να περιορίσει τα Μυστήρια σε μια συγκεκριμένη φόρμουλα ή πράξη. Συχνά, μια ολόκληρη σειρά ιερών πράξεων συνθέτει ένα Μυστήριο. Τα περισσότερα Μυστήρια χρησιμοποιούν ένα μέρος της ύλης της δημιουργίας ως εξωτερικό και ορατό σημάδι της αποκάλυψης του Θεού. Το νερό, το λάδι, το ψωμί και το κρασί είναι μερικά μόνο από τα πολλά στοιχεία που χρησιμοποιεί η Ορθόδοξη Εκκλησία στη λατρεία της. Η συχνή χρήση των υλικών της δημιουργίας μας υπενθυμίζει ότι η ύλη είναι καλή και μπορεί να γίνει μέσο του Πνεύματος. Το πιο σημαντικό είναι ότι επιβεβαιώνει την κεντρική αλήθεια της ορθόδοξης χριστιανικής

¹⁹¹St Katherine Orthodox Church –Greek Orthodox Archdiocese of America, in <https://stkatherineaz.org/the-holy-mysteries-sacraments>

¹⁹²St Katherine Orthodox Church –Greek Orthodox Archdiocese of America, in <https://stkatherineaz.org/the-holy-mysteries-sacraments>

πίστη: ότι ο Θεός ενσαρκώθηκε στον Ιησού Χριστό και μίληκε στη μέση της δημιουργίας, ανακατευθύνοντας έτσι τον κόσμο προς την αποστολή του να δοξάζει τον Δημιουργό του.¹⁹³

Μέσω του ίδιου εκείνου του έργου που αναφέρθηκε και πιο πάνω, (με άλλα λόγια, των Διαταγών των Αποστόλων) πέραν του Εσπερινού και του Όρθρου, θα ήταν εφικτό να γίνει λόγος εδώ και για άλλες ώρες προσευχής. Για παράδειγμα, υπάρχει η πληροφορία πως ήδη και από την πρωτοχριστιανική εποχή είχαν προστεθεί τρεις επιπλέον ώρες προσευχής και εν συνεχεία επτά ώρες.¹⁹⁴ Πιο συγκεκριμένα με βάση τα στοιχεία του εν λόγω έργου, σημειώνεται το ότι οι επτά ακολουθίες του νυχθημέρου που έχουν σχέση παράλληλα και με την προσευχή, είναι αφενός μεν οι τρεις ώρες της νύχτας, με άλλα λόγια, ο Εσπερινός, το Μεσονυκτικό και ο Όρθρος και από την άλλη αντιστοίχως είναι οι τέσσερις ακολουθίες της ημέρας, δηλαδή: η Πρώτη ώρα, η Τρίτη ώρα, η Έκτη Ώρα, η Ένατη ώρα και ανάμεσά τους αντίστοιχα, τα λεγόμενα μεσώρια.¹⁹⁵

Φυσικά σε συνδυασμό και με τα προαναφερόμενα περί της προσωπικής βιωματικής εμπειρίας, που έχει ο κάθε πιστός, κατά την διάρκεια της Θείας Λειτουργίας, όπου όλα όσα τελούνται εντός της, όπως τα ιερά Μυστήρια, κάθε άλλο παρά είναι εξεικονίσεις και συμβολισμοί των αιώνιων αληθειών της πίστης και της δογματικής της Εκκλησίας, δεν παύει να προκύπτει εδώ και το γνώρισμα, αναφορικά με την προσωπική σχέση μεταξύ των πιστών και του Θεού. Αυτό το στοιχείο καταρχάς, όπως κατέστη ήδη εμφανές, καθίσταται πραγματικότητα μέσα από την ένταξη εντός του κάθε ανθρώπου του Σώματος και Αίματος του Ιησού Χριστού μέσα από το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας.

5.3 Η Κατήχηση και η Λειτουργική Εκπαίδευση των Πιστών

Η κατήχηση και η λειτουργική εκπαίδευση στην Ορθόδοξη Εκκλησία δεν είναι απλώς διδασκαλία στην τάξη, αλλά μια μυστηριακή διαδικασία — μια βύθιση στο «μυαλό της Εκκλησίας» μέσω της λατρείας, της παράδοσης και της κοινοτικής ζωής. Είναι μια συνεχής διαδικασία μύησης, ωρίμανσης και εμπάθυνσης στην πίστη που στοχεύει στην προώθηση της

¹⁹³St Katherine Orthodox Church –Greek Orthodox Archdiocese of America, in <https://stkatherineaz.org/the-holy-mysteries-sacraments>

¹⁹⁴Ταγαρά Ε., *Λειτουργικά στοιχεία στο έργο των Αποστολικών Διαταγών*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκης, 2010, σελ. 65.

¹⁹⁵Θεοδώρου Ε., *Μαθήματα Λειτουργικής, τόμος Α΄*, εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 1979, σελ. 183

θέωσης (ένωσης με τον Θεό) μέσω της ενσωμάτωσης της αντικειμενικής πίστης (ορθοδοξία) με τη ζωή εν Χριστώ (ορθοπραξία).¹⁹⁶

Εννοείται, πως εδώ μια πολύ βασική και μόνιμη αρχή, ως προς την Κατήχηση και την Λειτουργική Εκπαίδευση των πιστών δεν παύει εδώ και αιώνες και διαχρονικά, να είναι η ρήση του Ιησού προς τους μαθητές Του, λίγο πριν από την Ανάληψή Του προς τους ουρανοί, καθώς τους λέει: «Πορευθέντες ουν μαθητεύσατε πάντα τα έθνη...».¹⁹⁷ Υπό αυτό το πρίσμα, είναι, εμφανές εδώ το ότι με την Κατήχηση εκφράζεται εν γένει η προοπτική της μετάδοσης του λόγου του Κυρίου σε κάθε άνθρωπο. Η Κατήχηση εξάλλου, σε συνδυασμό και με την μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας, όπως είναι, για παράδειγμα, το Βάπτισμα, το οποίο συνιστά εδώ συγχρόνως και εκείνο το Μυστήριο, με το οποίο πιο συγκεκριμένα, γίνεται η ένταξη του πιστού εντός της Εκκλησίας, αποτέλεσε διαχρονικά βασικό εργαλείο, ως προς την στερέωση του συγκεκριμένου Θεανθρώπινου Οργανισμού. Σε αυτό το σημείο φυσικά, είναι δυνατόν κάποιος να συνυπολογίσει όμως, και το σύνολο της λειτουργικής και λατρευτικής ζωής της Εκκλησίας.

Σε συνδυασμό και με την διαδικασία της Κατήχησης και καθώς, όπως τονίστηκε κι αλλού, κατά την διάρκεια της Θείας Λειτουργίας, οι πιστοί βιώνουν πραγματικά, άμεσα και κυριολεκτικά, τόσο τη ζωή του Κυρίου, όσο επίσης και το σύνολο των διαφόρων αιώνιων αληθειών, σχετικά με την έλευση των Εσχάτων και σχετικά με την προσέγγισή τους προς το Θεό, η εκπαίδευσή τους ταυτόχρονα θεωρείται εδώ κάτι το αυτονόητο. Στην διάρκεια της Θείας Λειτουργίας προβάλλεται ένα σύνολο συγκεκριμένων προτύπων περί αγιοποίησης και των ίδιων των ανθρώπων. Κι αυτό, από τη στιγμή που καλούνται να καταστούν και αυτοί μιμητές του Ιησού Χριστού. Ο Τελευταίος με την ένσαρκη παρουσία Του πάνω στη γη είχε αποτελέσει το αξεπέραστο ανθρωπολογικό πρότυπο, ως προς το να υιοθετήσουν και οι άνθρωποι στον καθημερινό τους βίο μια συγκεκριμένη ηθική. Δεν είναι εδώ τυχαία η περίπτωση ειδικά των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων, των οποίων τα μέλη ανέπτυξαν έναν τέτοιο καθημερινό βίο, επιχειρώντας να μιμηθούν επακριβώς την ηθικότητα και αγιότητα του Ιησού Χριστού. Αυτή η ηθική ζωή μάλιστα εξαρχής συνδέθηκε άμεσα και αμετάκλητα και με το σύνολο των δογματικών κανόνων του Χριστιανισμού. Κανόνων που προβάλλονται

¹⁹⁶Orthodox Catechesis, 29/01/1986, in <https://www.goarch.org/-/orthodox-catechesis>

¹⁹⁷Ματθ. 28, 19

ακατάπαυστα μέσα από την λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Είναι κανόνες άλλωστε που προβάλλουν αιώνιες αλήθειες σημαντικές για την ανθρώπινη οντότητα.¹⁹⁸

¹⁹⁸Γιαγκάζογλου Σ., «Το ορθόδοξο ήθος», στο *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, τόμος Α΄: Δόγμα, Πνευματικότητα και Ήθος της Ορθοδοξίας*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2002, σελ. 154

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

6.1 Η Αποδυνάμωση της Λειτουργικής Συνείδησης

Είναι αλήθεια, πως διαχρονικά και ως την σύγχρονη εποχή υπήρξε μια διαδικασία αποδυνάμωσης της λειτουργικής συνείδησης μες στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Αυτή η διαδικασία είναι δυνατόν να θεωρηθεί αποτέλεσμα ενός συνδυασμού παραγόντων που εν γένει επρόκειτο να λάβουν χώρα στην πορεία της ιστορίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ειδικά στη διάρκεια αυτών των τελευταίων αιώνων. Είναι χαρακτηριστικό πως ήδη ακόμα άλλωστε και από την εποχή της Τουρκοκρατίας, είχε αρχίσει να αναδύεται μια τάση άσκησης έντονων επιρροών από την δυτική θεολογία, τόσο εκείνη των Ρωμαιοκαθολικών όσο και εκείνη των Προτεσταντών προς την Ορθόδοξη Εκκλησία.¹⁹⁹

Φυσικά δεν θα πρέπει από την άλλη μεριά, να παραθεωρηθεί όμως και το ότι και μετά την ανεξαρτησία των Ελλήνων, η εκκλησιαστική ζωή του νέου κράτους βασίστηκε εν πολλοίς σε δυτικά πρότυπα. Πρότυπα που σήμαιναν μάλιστα την υπαγωγή του θεσμού της Εκκλησίας ουσιαστικά στους διάφορους μηχανισμούς εν γένει του επίσημου κράτους. Υπό αυτό το πρίσμα συγχρόνως όμως, είναι έτσι ενδεικτικό και το ότι ακόμα και η λειτουργική ζωή της Εκκλησίας είχε επηρεαστεί εν μέρει από τον ρωμαιοκαθολικό αυταρχισμό και αφετέρου από την προτεσταντική καθηκοντολογία.²⁰⁰

Την ίδια στιγμή όμως, θα πρέπει να τονιστεί και το ότι και στην σύγχρονη εποχή υπήρξε σταδιακά μια ολοένα εντονότερη επιρροή και των σύγχρονων κοσμοθεωριών του πολιτισμού της νεωτερικής εποχής και στον κόσμο της Εκκλησίας. Η νεωτερικότητα και η εκκοσμίκευση ήταν ένας βασικός παράγοντας, σε συνάρτηση με την αλλοίωση του

¹⁹⁹Φιλίππης Α., *Σύγχρονες Διαστάσεις της Μυσταγωγικής Κατηχήσεως (με βάση τις μυσταγωγικές κατηχήσεις του αγίου Κυρίλλου Ιεροσολύμων)*, Θεολογική Σχολή Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας, Θεολογική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Άργος, 2023, σελ. 12

²⁰⁰Φιλίππης Α., *Σύγχρονες Διαστάσεις της Μυσταγωγικής Κατηχήσεως (με βάση τις μυσταγωγικές κατηχήσεις του αγίου Κυρίλλου Ιεροσολύμων)*, Θεολογική Σχολή Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας, Θεολογική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Άργος, 2023, σελ. 12

ορθόδοξου ήθους της Εκκλησίας. Αυτό με την σειρά του εξάλλου, ήταν και κάτι συνυφασμένο διαχρονικά και με την εμφάνιση μιας συγκεκριμένης πόλωσης εντός της ίδιας της Εκκλησίας. Κι αυτό, καθώς από την μια μεριά έκαναν την εμφάνισή τους ορισμένοι κύκλοι μεταρρυθμιστών προσανατολισμένων στην ιδέα περί μιας δυτικότερου στυλ αλλαγής, αναφορικά με το ορθόδοξο φρόνημα που ωστόσο επηρέασε και το λειτουργικό ήθος της Εκκλησίας απομακρύνοντάς το από την πραγματική, αυθεντική του μορφή. Από την άλλη αντίστοιχα, αναπτύχθηκαν, ως μέσο αντίδρασης, κάποιοι υπερσυντηρητικοί κύκλοι. Η εν λόγω αντιπαράθεση θα επηρέαζε, και τον πνευματικό βίο και την σύγχρονη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας.²⁰¹

Είναι άλλωστε αλήθεια, πως η αλλοίωση αυτή διαχρονικά έγινε ακόμα και μέσα και από την ένταξη της διερεύνησης και ανάλυσης και της λειτουργικής ζωής της Ορθόδοξης Εκκλησίας εντός κάποιων νοησιαρχικών πλαισίων που είχαν αναπτυχθεί από αιώνες ήδη πριν στα πλαίσια της δυτικής θεολογικής σκέψης. Αυτή η νοησιαρχία εξάλλου δεν είχε καμία σχέση με την μυσταγωγική πνευματικότητα και τον ορθόδοξο μυστικισμό που αναπτύχθηκε εντός του ορθόδοξου κόσμου από πολλούς αιώνες πριν. Επρόκειτο για έναν τρόπο προσέγγισης μάλιστα που διαχρονικά προωθήθηκε έντονα μέσω και των διαφόρων πανεπιστημιακών σχολών.²⁰²

Από την άλλη, η ανάδυση των διαφόρων υπερσυντηρητικών ομάδων εντός της Εκκλησίας, επίσης αποτέλεσε στην ουσία ένα ξένο φαινόμενο έναντι του αυθεντικού ορθόδοξου λειτουργικού φρονήματος. Κι αυτό, από την άποψη, πως προωθήθηκε και το σκεπτικό πως η ίδια η Ορθοδοξία είναι που κατεξοχήν αφορά σχεδόν μόνο τον Ελληνισμό και κανένα άλλο λαό στον πλανήτη, τη στιγμή που υπήρξε μια έντονη σύνδεση ιστορικά και με τον εθνικισμό. Αυτή η τάση θα συνδεόταν διαχρονικά και με την εμφάνιση και ενδυνάμωση ακόμα και ως τη σημερινή εποχή διαφόρων ομάδων ευσεβιστών, κατά τα πρότυπα φονταμενταλιστικών ομάδων του προτεσταντικού κόσμου, για παράδειγμα.²⁰³

²⁰¹Γιανναράς Χρ., *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεότερη Ελλάδα*, εκδόσεις Δόμος, Αθήνα, 1992, σελ. 155

²⁰²Γιαγκάζογλου Σ., «Το ορθόδοξο ήθος», στο *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, τόμος Α': Δόγμα, Πνευματικότητα και Ήθος της Ορθοδοξίας*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2002, σελ. 286

²⁰³Φάρος Φ., *Η αλλοίωση του ορθόδοξου φρονήματος*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα, 2002, σελ. 133

6.2 Προτάσεις για την Ανανέωση της Σχέσης μεταξύ Θεολογίας και Λατρείας

Κατά την προσωπική άποψη του γράφοντος, μια πρόταση που ίσως θα μπορούσε να αποτελέσει μια λύση για την ανανέωση της σχέσης ανάμεσα στη θεολογία και την λατρεία της Εκκλησίας, είναι ειδικότερα καταρχάς το στοιχείο της ενίσχυσης ανάμεσα στην Κατήχηση και την λειτουργική πράξη της. Η Κατήχηση είναι δυνατόν να αναπτυχθεί στην πορεία και να ενισχυθεί ακόμα περισσότερο τόσο μέσα από μια σειρά κεντρικών μηχανισμών του θεσμού της Εκκλησίας, όσο επίσης μέσα και από τις κατά τόπους πρωτοβουλίες των διαφόρων τοπικών εκκλησιαστικών ενοριών.

Μια τέτοια διαδικασία, είναι συνδεδεμένη φυσικά και με την ενίσχυση της εξειδικευμένης θεολογικής γνώσης των ιερωμένων που θα επανδρώνουν τις διάφορες υπηρεσίες Κατήχησης εντός της Εκκλησίας. Μιας γνώσης που θα έχει να κάνει σαφέστατα και με την ίδια την δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας. Η εν λόγω διδασκαλία είναι βασισμένη φυσικά στην τεράστια παρακαταθήκη και τον όγκο της Ιεράς Παράδοσης, με άλλα λόγια, στα κείμενα της Αγίας Γραφής, όπως επίσης όμως και στο έργο των Πατέρων της Εκκλησίας, ένα έργο πολλών αιώνων.

Το ζήτημα εδώ πάντως είναι ταυτόχρονα και το να υπάρξει μια όσο το δυνατόν στενότερη και πιο άμεση σύνδεση μέσα πάντα από το έργο της Κατήχησης με τα σύγχρονα προβλήματα της κοινωνίας. Πρόκειται για κάτι που θα μπορούσε μάλιστα εδώ, να συνδεθεί άμεσα και με την χρήση της κατάλληλης γλώσσας και ορολογίας εντός του κηρύγματος στα πλαίσια και της Θείας Λειτουργίας. Ο απώτερος στόχος άλλωστε, είναι η Ορθόδοξη Εκκλησία να αποτελέσει όντως μια δύναμη αναζωογόνησης εντός του σύγχρονου μετανεωτερικού κοινωνικού γίγνεσθαι. Μια δύναμη ελπίδας και αλλαγής σε πολλαπλά επίπεδα, με γνώμονα την πορεία των ανθρώπων προς τη θέωση και τα Έσχατα.

6.3 Η Συμβολή της Εκκλησίας στην Επανασύνδεση Θεωρίας και Πρακτικών

Η Εκκλησία εννοείται, πως μπορεί να αποτελέσει εκείνη τη δύναμη και θεσμό, αναφορικά με την επανασύνδεση της θεωρίας και της πράξης στα πλαίσια της λειτουργικής ζωής της. Αυτό είναι κάτι, το οποίο μπορεί να προωθηθεί μέσα άλλωστε από την βαθιά συνειδητοποίηση από τη μεριά όλων των μελών του ιερού κλήρου ως προς την βαθύτατη και μεγάλη ευθύνη που έχουν απέναντι στους πιστούς, αλλά εν γένει ακόμα και προς όλα τα μέλη του σύγχρονου κοινωνικού συνόλου των νεωτερικών και μετανεωτερικών κοινωνιών, ως προς την πρόσδοση και πάλι του ανάλογου ενδιαφέροντος, αλλά και του κινήτρου, ώστε οι σύγχρονοι άνθρωποι να προσκολληθούν στα διδάγματα της ορθόδοξης χριστιανικής θεολογικής σκέψης.²⁰⁴

Ένα τέτοιο ενδιαφέρον είναι συνδεδεμένο μάλιστα άρρηκτα με την προσπάθεια του ιερωμένου, μέσω του κηρύγματος εντός της Εκκλησίας και κατά την διάρκεια της Θείας Λειτουργίας, στο να προβαίνει σε μια σύνδεση των διαφόρων δογματικών αληθειών της πίστης με τα προβλήματα και τις προκλήσεις του σύγχρονου βίου των ανθρώπων. Προκλήσεις που μπορεί να έχουν σχέση, π.χ., με την κοινωνική αδικία, τις οικονομικές ανισότητες, τη βία των ανηλίκων, τους κινδύνους της Τεχνητής Νοσημοσύνης, τα ζητήματα στο πεδίο Βιοηθικής, λόγω σύγχρονων επιστημονικών εφαρμογών στη Γενετική φερ' ειπείν, ή από την άλλη μεριά, τα θέματα περί δημοκρατίας, ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ισότητας των δύο φύλων κλπ.²⁰⁵

Μια τέτοια προσπάθεια δεν είναι κάτι που μπορεί να επιφέρει καρπούς μόνο μέσα από τον προσωπικό αγώνα ενός εκάστου ιερωμένου στο χώρο της τοπικής εκκλησίας, ενορίας κλπ. Είναι κάτι που μπορεί να επιτευχθεί μέσα από μια συλλογική και συνολική αλλαγή φρονήματος εντός του εκκλησιαστικού σώματος. Μια αλλαγή νοοτροπίας και φρονήματος που θα αφορά γενικότερα όλη την εκκλησιαστική ιεραρχία και που θα έχει σχέση ειδικότερα με την προσπάθεια σύνδεσης της λειτουργικής ζωής της Εκκλησίας με την καθημερινή πραγματικότητα και αφετέρου με έναν συνεχή αγώνα η Εκκλησία με την θεία Λατρεία της να αποτελέσει πραγματικά μια νέα, ριζοσπαστική και εναλλακτική λύση, αναφορικά με τα αδιέξοδα του σύγχρονου ανθρώπου.

²⁰⁴Καλαϊτζίδης Π., *Ορθοδοξία και Νεωτερικότητα*, εκδόσεις Ίνδικτος, Αθήνα, 2002, σελ. 86

²⁰⁵Καλαϊτζίδης Π., *Ορθοδοξία και Νεωτερικότητα*, εκδόσεις Ίνδικτος, Αθήνα, 2002, σελ. 89

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σε συνάρτηση λοιπόν, με όλα όσα αναφέρθηκαν και αναλύθηκαν και πιο πάνω, καθίσταται εδώ εμφανές το ότι διαχρονικά στα πλαίσια της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας αναδείχτηκε έντονα και με τον πλέον εμφανή και ξεκάθαρο τρόπο, η διάσταση περί αρραγούς ενότητας, αν όχι ταύτισης, ανάμεσα στην λατρευτική πρακτική της Ορθοδοξίας και την δογματική θεολογική σκέψη της. Ίσως ένα από τα πλέον ενδεικτικά παραδείγματα, ως προς μια τέτοια ταύτιση άλλωστε, είναι εφικτό να θεωρηθεί το παράδειγμα του Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας. Του μυστηρίου εκείνου μάλιστα, το οποίο συγχρόνως συνιστά ίσως την πλέον ενδεικτική περίπτωση μέσω της οποίας εκφράζεται και αποτυπώνεται ξεκάθαρα η αρχή περί ενότητας όλου του εκκλησιαστικού σώματος (τόσο της θριαμβεύουσας όσο επίσης και της παρούσης, γήινης Εκκλησίας που διαβιεί εντός του κόσμου) με το Πρόσωπο του ίδιου του σαρκωμένου Υιού και Λόγου του Θεού, με άλλα λόγια του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού.

Μέσα από το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας εξάλλου, εκφράζεται με ενάργεια, αμεσότητα και ζωντάνια η ίδια η ενότητα του εκκλησιαστικού σώματος, όπως επίσης και η ενότητα ανάμεσα στον κόσμο των ανθρώπων και τον κόσμο του Θεού και των τριών Προσώπων της Αγίας Τριάδος. Με άλλα λόγια, μέσα από ένα τέτοιο παράδειγμα εδώ μέσα από την μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας προκύπτει η ίδια η έκφραση βασικών πτυχών της ορθόδοξης θεολογικής και δογματικής σκέψης και κοσμοθεωρίας.

Πτυχών, όπως είναι από την μια μεριά π.χ. το στοιχείο και η διδασκαλία περί της ένωσης ανάμεσα στα τρία Πρόσωπα της Αγίας Τριάδος, μέσα από μια καθαρά αγαπητική σχέση. Μια σχέση που έχει όμως ταυτόχρονα εδώ προεκτάσεις και στον κόσμο των ανθρώπων, αναφορικά με την μεταξύ τους κοινωνία και συνύπαρξη. Μια σχέση, η οποία αποτελεί συγχρόνως το αιώνιο πρότυπο και ως προς τον τρόπο συνύπαρξης μεταξύ των μελών του Εκκλησιαστικού σώματος και όπου η πλέον καταλυτική και σπουδαία δύναμη, είναι εκείνη της αγάπης. Αυτό το στοιχείο εδώ ιδιαίτερα είναι ένα μέσο, δια του οποίου εξάλλου, μπορεί κανείς να αντιληφθεί και το ότι ένα μυστήριο, όπως εκείνο της Θείας Ευχαριστίας, εκφράζει την ίδια την ταυτότητα της Εκκλησίας.

Μια ταυτότητα δηλαδή, που είναι εκείνη της συνύπαρξης του ανθρώπινου κτιστού, εφήμερου, όσο και του αιώνιου, θείου στοιχείου, ειδικά από τη στιγμή που μεταλαμβάνοντας των Τιμίων Δώρων, οι πιστοί προσλαμβάνουν εντός τους το Σώμα και Αίμα του Κυρίου. Μέσω αυτής της ένωσης των δύο φύσεων εξάλλου, δεν παύει να εκφράζεται εδώ και η αιώνια αλήθεια, αναφορικά με το ότι το ίδιο το ανθρώπινο ον είναι πλασμένο κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση Θεού.

Εν τω μεταξύ, πάντα σε συνάρτηση με τον κόσμο των Μυστηρίων και της βαρύτητάς τους αναφορικά με τη ζωή και ταυτότητα της Εκκλησίας, είναι αλήθεια, πως και η ίδια η Εκκλησία του Χριστού δεν είχε πάψει να έχει κάποια σχετικά αρχικά πρότυπα ακόμα και από αιώνες πριν μέσω της προγενέστερης Ιουδαϊκής λατρείας της αρχαιότητας. Πρόκειται για μια διάσταση εξάλλου, η οποία εν πολλοίς, είναι αποτυπωμένη συγχρόνως εντός και των διαφόρων κειμένων τόσο της Καινής Διαθήκης, όσο κατά προέκταση όμως και των κειμένων της Πατερικής Θεολογίας που αναπτύχθηκε στην πορεία. Το στοιχείο περί λατρείας εδώ, ως προς την Καινή Διαθήκη και την Εκκλησία του Χριστού δηλαδή, μπορεί να πρέπει να θεωρηθεί ένα είδος συνέχειας κάποιων αρχικών βάσεων που είχαν τεθεί ήδη ακόμα και από την εποχή της Παλαιάς Διαθήκης. Για παράδειγμα, παρατηρώντας κανείς εντός των τεσσάρων Ευαγγελίων την σκηνή του Μυστικού Δείπνου, όπου ο Χριστός λίγο πριν από τα άγια Πάθη Του, παραδίδει στους μαθητές Του το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, είναι εμφανές το ότι δεν παύει να υφίσταται ως πρωταρχική βάση η αρχαία, εβραϊκή λατρευτική ζωή που στην συγκεκριμένη περίπτωση μάλιστα, έχει να κάνει με πτυχές, που αφορούν μια πολύ συγκεκριμένη θεολογική σκέψη.

Μια σκέψη δηλαδή συνδεδεμένη άμεσα με την διαχρονική προσμονή περί έλευσης του Μεσσία, του Υιού του Θεού, και με Τον Οποίο παράλληλα τίθεται και η προοπτική για την αιώνια και οριστική λύτρωση του ανθρώπινου γένους από τα δεσμά της αμαρτίας και του θανάτου. Φυσικά εντός της Παλαιάς Διαθήκης, είναι γεγονός, πως σε μεγάλο βαθμό προβάλλεται ανέκαθεν η ιδέα περί ενός διαλεκτού και περιούσιου λαού του Θεού, με άλλα λόγια, εκείνου των Ισραηλιτών και που είναι ο κύριος φορέας περί λύτρωσης. Επίσης, είναι γεγονός και το ότι η έννοια περί Μεσσία εδώ, δεν έχει να κάνει με το δεύτερο Πρόσωπο της Αγίας Τριάδος, τον αιώνιο Θεό Υιό και Λόγο, αλλά προσιδιάζει περισσότερο στο σκεπτικό περί ενός ανθρώπου που όντας ο πολυαναμενόμενος Μεσσίας για τον αρχαίο εβραϊκό κόσμο, θα έρθει για να αναλάβει μια εξουσία πολιτικού και θρησκευτικού χαρακτήρα.

Και πάλι ωστόσο, όλα αυτά δεν σημαίνουν, πως εντός της Παλαιάς Διαθήκης ενίοτε δεν προκύπτει και η ιδέα περί θειότητας του Μεσσία, όπως επίσης και η προοπτική για την σωτηρία όλου του ανθρώπινου γένους, χωρίς κάποια θρησκευτική ή εθνοτική διάκριση. Αυτό το σκεπτικό, έστω ως ένα βαθμό, για παράδειγμα, εκφράζεται μέσα από παραδείγματα, όπως είναι τα προφητικά βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης. Με αφετηρία μια τέτοια αναφορά συγχρόνως, η Παλαιά Διαθήκη είναι δυνατόν να θεωρηθεί ένα είδος προτύπωσης της αιώνιας αλήθειας και της νέας παγκόσμιας προοπτικής που αναδύεται ισότιμα για όλες τις φυλές του κόσμου με την σάρκωση και έλευση στον κόσμο, μεταξύ των ανθρώπων, του Ιησού Χριστού.

Αυτή η νέα παγκόσμια προοπτική μάλιστα κατέστη από πολύ νωρίς βαθιά πεποίθηση και συνείδηση εντός του σώματος και του οργανισμού της νεοσύστατης πρωτοχριστιανικής Εκκλησίας. Εκφράζεται έτσι με ενάργεια, επί παραδείγματι, εντός των επιστολών του Αποστόλου των Εθνών, του Παύλου, καθώς ο τελευταίος ξεκάθαρα κάνει λόγο για την απουσία διάκρισης μεταξύ Εθνικών και Εβραίων, μεταξύ ανδρών και γυναικών, μεταξύ ελεύθερων και δούλων, ως προς το ζήτημα της προσέλευσης και ένταξής τους εντός της Εκκλησίας που έχει ως κεφαλή της τον αναστημένο Κύριο.

Όλα τα παραπάνω εδώ εκφράζονται ξεκάθαρα μέσα από τα Μυστήρια της Εκκλησίας και στα οποία σαφέστατα και υφίσταται επίσης η χρήση τύπων και γνωρισμάτων που προϋπήρχαν ήδη και στην προχριστιανική εβραϊκή λατρεία. Αυτά τα στοιχεία εδώ ωστόσο, υπό το βάρος ακριβώς μιας τέτοιας νέας ριζοσπαστικής προσέγγισης, η οποία είχε αναδυθεί ειδικότερα μέσω του κηρύγματος του Ιησού Χριστού, επρόκειτο να αποκτήσουν μια νέα σημασία (χωρίς αυτό να σημαίνει πάντως το ότι επρόκειτο να περιθωριοποιηθεί και ο προπαρασκευαστικός ρόλος της ίδιας της Παλαιάς Διαθήκης ως προς την χριστιανική δογματική θεολογία). Μέσω αυτής της νέας σημασίας άλλωστε θα καθίστατο, με τη βοήθεια ταυτόχρονα και της Πατερικής Θεολογίας και της Ιεράς Παράδοσης στο πέρασμα των αιώνων, ακόμα περισσότερο εμφανές και ορατό και το στοιχείο μιας σειράς συγκεκριμένων πτυχών της Δογματικής.

Πτυχών, με άλλα λόγια, όπως είναι η Σωτηριολογία ή από την άλλη μεριά, για παράδειγμα, η Χριστολογία επίσης την ίδια στιγμή η Εσχατολογία, η Τριαδολογία, αλλά και η Ανθρωπολογία και με την οποία αποτυπώνεται η θεώρηση, ως προς τα ίδια τα ανθρώπινα όντα και τη θέση τους εντός της κτίσης και έναντι του ίδιου του Θεού. Αυτή η θέση τους εξάλλου, καθορίζεται άμεσα μέσα και από την ίδια την μυστηριακή και λατρευτική ζωή της

Εκκλησίας, όπως αυτή επρόκειτο παράλληλα να οργανωθεί ήδη ακόμα και από την πρωτοχριστιανική περίοδο εντός των χριστιανικών κοινοτήτων. Και μέσω μιας τέτοιας κοινής ζωής και σε άμεση επαφή με τον ίδιο τον Κύριο και την παρουσία Του μεταξύ των πιστών (μέσα από Μυστήρια, όπως εκείνο της Θείας Ευχαριστίας) είναι χαρακτηριστικό και το ότι ανέκαθεν τονίστηκε και συνεχίζει και ως σήμερα να τονίζεται απαραγράπτως και το μήνυμα της Εσχατολογίας.

Η τελευταία όντας άρρηκτα συναφής και με την Σωτηριολογία, δεδομένης της αναμονής της τελικής σωτηρίας, λύτρωσης και ανακαίνισης του ανθρώπου, όπως όμως και όλου του σύμπαντος κόσμου γύρω του, κατά την δεύτερη έλευση του Κυρίου, δηλαδή κατά τη Δευτέρα Παρουσία, προβάλλει μέσα από στοιχεία του εκκλησιαστικού βίου, όπως είναι η μυστηριακή λατρεία της Εκκλησίας, πολύ έντονα τον μέλλοντα αιώνα. Ο τελευταίος εδώ αφορά την ολοκληρωτική ανακαίνιση της ανθρώπινης φύσης με την νίκη επί του θανάτου και της αμαρτίας, και με την είσοδο του ανθρώπου στη Βασιλεία του Θεού.

Η ίδια η σάρκωση άλλωστε και του Υιού και Λόγου του Θεού, μπορεί να θεωρηθεί ένα προανάκρουσμα αυτού του μέλλοντος. Μέσα από την άτρεπτη, τέλεια και ασύγχυτη ένωση της θείας και της ανθρώπινης φύσης στο Πρόσωπο του Ιησού Χριστού, άνοιξε έτσι κι αλλιώς και ο δρόμος αναφορικά με την δυνατότητα της θέωσης και του εξαγιασμού της ανθρώπινης φύσης. Ενός εξαγιασμού μάλιστα, που έρχεται να αποκαθάρει πλέον την πεπτωκυία ανθρώπινη φύση από το στίγμα της Πτώσης των Πρωτοπλάστων, με αποτέλεσμα συγχρόνως, τα ανθρώπινα πλάσματα να αποκτήσουν και πάλι την δυνατότητα και ευκαιρία περί αποκατάστασης των σχέσεων εμπιστοσύνης με τον Θεό -Πατέρα.

Για αυτό το λόγο άλλωστε μέσα και από την μυστηριακή λατρεία της Εκκλησίας, καθίσταται εμφανές και το ότι η σάρκωση του θείου Λόγου συνιστά παράλληλα και εκείνο το κομβικό και άπαξ γενόμενο στοιχείο και περιστατικό στα πλαίσια της γραμμικής πορείας της ιστορίας του ανθρώπινου γένους και της πορείας από την αρχή της δημιουργίας κόσμου και ανθρώπου ως τα Έσχατα στη Βασιλεία των Ουρανών. Μέσα από την Θεία Λειτουργία επίσης, δεν είναι τυχαίο και το ότι συχνά εκφράζεται και αποτυπώνεται και η διάσταση της Ανάστασης του Κυρίου, ως του κατεξοχήν σημείου της νίκης επί του θανάτου και της απελευθέρωσης από τα δεσμά της αμαρτίας. Το ίδιο το γεγονός της Ανάστασης εδώ είναι ένα εκ των θεμελίων της χριστιανικής δογματικής θεολογίας και της χριστιανικής πίστης, δεδομένης της υπόσχεσης για την τελική σωτηρία του ανθρώπινου γένους και πολύ σωστά

άλλωστε και ο απόστολος Παύλος κάποτε στο πλαίσιο των επιστολών του είχε επισημάνει το ότι αν δεν είχε συμβεί η Ανάσταση του Κυρίου, τότε και η ίδια η πίστη του Χριστιανισμού θα ήταν χωρίς νόημα.

Πρόκειται για μια κεντρική ιδέα στα πλαίσια της χριστιανικής πίστης και δογματικής, η οποία αποτέλεσε το θεμέλιο λίθο και για τη Θεία Λειτουργία, τα Μυστήρια και την λατρευτική ζωή της Εκκλησίας ήδη ακόμα και από τα πρώτα της βήματα μες στον κόσμο, όπως φάνηκε και πιο πάνω. Για αυτό το λόγο συγχρόνως δε, είναι ενδεικτικό εδώ και το ότι μέσα από την λατρευτική και μυστηριακή ζωή του Χριστιανισμού εξαρχής πρόκυψε και εκφράστηκε πολύ έντονα το στοιχείο της προετοιμασίας και αναμονής από μέρους του εκκλησιαστικού σώματος και ποιμνίου, αναφορικά με την δεύτερη έλευση του Κυρίου, δηλαδή σχετικά με την έλευση των Εσχάτων.

Υπό το βάρος των σχετικών αναφορών, αναλύσεων κλπ., πιο πάνω, αυτή η διάσταση αποτυπώθηκε εντός διαφόρων λειτουργικών κειμένων της Εκκλησίας ήδη και από τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους. Κάτι που επί παραδείγματι, είναι εμφανές μέσα από την Θεία Λειτουργία στις Πράξεις Αποστόλων, κείμενο, με το οποίο εκφράζεται ξεκάθαρα η αδιάλειπτη συνέχεια μιας θεολογίας που υφίστατο ήδη και από την εποχή των Αποστόλων και Μαθητών του Κυρίου. Αυτή η συνέχεια είναι παραπάνω από εμφανής διαχρονικά, ανά τους αιώνες, μέσα από παραδείγματα, όπως η θεολογία των αγίων Ιωάννη του Δαμασκηνού και Μάξιμου του Ομολογητή, σχετικά με την Θεία Λειτουργία.

Είναι αλήθεια, εν τω μεταξύ, το ότι στην σημερινή εποχή φαίνεται σε κάποιο βαθμό μερικές φορές η Ορθόδοξη Εκκλησία σε όλο τον κόσμο να κινείται στα πλαίσια μιας πραγματικότητας, όπου προκύπτει ένα είδος απώλειας της σχέσης ανάμεσα στην λατρευτική και λειτουργική ζωή της με την ίδια την ουσία της δογματικής θεολογίας. Η μυστηριακή ζωή στην Ορθόδοξη Εκκλησία δηλαδή, φαίνεται πια στις μέρες μας να καθίσταται περισσότερο σαν ένα είδος «ψυχρού» τυπικού, το οποίο έχει περισσότερο έναν διαδικαστικό χαρακτήρα. Ενός τυπικού, με άλλα λόγια, το οποίο μοιάζει να μην προσφέρει στο σύνολο των πιστών του χριστεπώνυμου πληρώματος της Εκκλησίας, την άμεση συναισθηματική έξαρση της ένωσης με τον σαρκωθέντα Υιό και Λόγο του Θεού, μέσω του Μυστηρίου, για παράδειγμα, της Θείας Ευχαριστίας ή το έντονο συναίσθημα π.χ. της ένωσης όλων των πιστών με τα δεσμά της αγάπης υπό τη θεία σκέπη. Συνακόλουθα εδώ, φαίνεται πολλές φορές να προκύπτει και μια

συνθήκη απώλειας της αίσθησης της εσχατολογικής προοπτικής που αναφέρεται μέσα από το περιεχόμενο της Θείας Λειτουργίας.

Μια τέτοια εξέλιξη εδώ και πολύ καιρό φαίνεται να είναι άλλωστε το αποτέλεσμα μιας σειράς διαφόρων παραμέτρων. Μια τέτοια παράμετρος, επί παραδείγματι, έχει να κάνει με το ότι ήδη και από τους προηγούμενους αιώνες, εντός των κόλπων του Ορθόδοξου κόσμου, όπως ήδη σημειώθηκε και πιο πάνω, είχε αναδειχθεί εν πολλοίς η σχετική επιρροή του Δυτικού Χριστιανισμού και ειδικότερα του έντονου νομικιστικού πνεύματος που είχε αναπτυχθεί κατά την εποχή του Μεσαίωνα εντός της Δυτικής Ρωμαιοκαθολικής Παπικής Εκκλησίας. Μια τέτοια επιρροή, για παράδειγμα, είχε εκφραστεί έντονα στην πορεία της Ορθόδοξης θεολογίας εντός και του ίδιου του ορθόδοξου ελληνικού κόσμου.

Από την άλλη μεριά, είναι ενδεικτικό πως μια άλλη παράμετρος που επίσης θα ήταν εφικτό να ληφθεί υπόψη είναι και η γενικότερη επιρροή της εκκοσμίκευσης που έχει διακρίνει στην διάρκεια του τελευταίου αιώνα εν γένει και τις διάφορες κοινωνίες του ορθόδοξου κόσμου. Η άφιξη και σταδιακή κυριαρχία της κοσμικότητας στην εποχή των σύγχρονων νεωτερικών κοινωνιών, είναι αλήθεια, πως θα έθετε πλέον εν αμφιβόλω ένα σύνολο παραδοσιακών αξιών και ιδεωδών που είχαν σφυρηλατηθεί ανά τους αιώνες μέσα από την πνευματικότητα της Ορθοδοξίας και της Ιεράς Παράδοσης και της Πατερικής Θεολογίας του ορθόδοξου κόσμου.

Παρόλο που η ίδια η νεωτερικότητα, δεν υπάρχει αμφιβολία, ως προς το ότι ιστορικά και διαχρονικά πρόσφερε μια σειρά από σημαντικές κατακτήσεις αναφορικά με ποικίλες πτυχές της καθημερινής ζωής των ανθρώπων - σε πεδία, για παράδειγμα, όπως η εκπαίδευση, η τεχνολογία, η επιστημονική πρόοδος και εξέλιξη, η βελτίωση των υλικών συνθηκών διαβίωσης των ανθρώπων, το προσδόκιμο ζωής κλπ. Εντούτοις όμως, όλα αυτά παράλληλα φαίνεται πως έλαβαν χώρα με ένα τίμημα. Κι αυτό δεδομένου, ότι εντός των νεωτερικών κοινωνιών προβλήθηκε έντονα ένα σύνολο συγκεκριμένων ιδεών, όπως εκείνες του άκρατου υλισμού και του ατομικισμού, σε συνδυασμό και με μια νέα οπτική περιθωριοποίησης γενικότερα του φαινομένου της θρησκείας, ως μιας δύναμης που υποτίθεται, πως ανήκει στο παρελθόν και που υποτίθεται επίσης, ότι συνδέεται με δεισιδαιμονίες και προκαταλήψεις.

Στην προκειμένη περίπτωση είναι χαρακτηριστικό το ότι προωθήθηκε εντός των σύγχρονων κοινωνιών δηλαδή μια αντίληψη απόλυτη, με την οποία καταδικάστηκε ως ξεπερασμένο οτιδήποτε έχει σχέση με τη θρησκεία και συνακόλουθα με τον κόσμο της

Εκκλησίας. Υπό αυτό το πρίσμα όμως, είναι γεγονός, πως έτσι καταδικάστηκε και τέθηκε στο περιθώριο συλλήβδην όλη εκείνη η αγιότητα και πνευματικότητα, η οποία καλλιεργήθηκε ανά τους αιώνες μέσω της Πατερικής Θεολογίας. Μια πνευματικότητα μάλιστα, η οποία, στα πλαίσια του ορθόδοξου κόσμου ειδικότερα, ουδέποτε εναντιώθηκε στην προοπτική περί γνώσης και προόδου του ανθρώπινου γένους, αλλά που παράλληλα δεν είχε πάψει να τονίζει μέσα από πτυχές, όπως η λειτουργική και μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας, και την προοπτική περί της ηθικής και ψυχοπνευματικής προόδου του ανθρώπινου όντος. Μιας προόδου συνυφασμένης άμεσα άλλωστε και με την προοπτική της θέωσής του και της αναφοράς του στο κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση Θεού.

Στη σύγχρονη εποχή έτσι είναι εμφανές το ότι προκύπτει μια ιδιαίτερη όσο και πρωτόγνωρη πρόκληση για την Ορθόδοξη Εκκλησία. Η αποδυνάμωση της λειτουργικής συνείδησης εντός του εκκλησιαστικού σώματος, δεν υπάρχει αμφιβολία, πως ως ένα βαθμό μπορεί να θεωρηθεί και το ότι είναι ευθύνη και των ίδιων των εκπροσώπων της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Κι αυτό ιδιαίτερα από τη στιγμή που ακόμα και μέλη του ορθόδοξου, εκκλησιαστικού ιερατείου μπορεί φερ' ειπείν, να στερούνται στην σύγχρονη εποχή της ορθόδοξης πνευματικότητας που διέκρινε ανέκαθεν τον ορθόδοξο κλήρο και διάφορους Πατέρες της Εκκλησίας.

Υπό αυτό το πρίσμα άλλωστε, η επανάκτηση αυτής της πνευματικότητας, συνιστά και στην σημερινή εποχή άμεση προτεραιότητα για την Ορθόδοξη Εκκλησία. Μιας πνευματικότητας μάλιστα, η οποία είχε εκφραστεί με τόσο έντονο τρόπο μέσω των έργων και της θεολογίας διαφόρων εκκλησιαστικών Πατέρων, όπως ήταν ο Μέγας Βασίλειος, ο Ιωάννης Χρυσόστομος, ο Γρηγόριος Νανζιαζηνός, ο Γρηγόριος Νύσσης, ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής, ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός, ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς κλπ. Μέσα από αυτήν την πνευματικότητα δε, είναι ενδεικτικό, πως προκύπτει και αναδύεται με ξεκάθαρο τρόπο και η διάσταση περί της συμβολής της Εκκλησίας στην Επανασύνδεση Θεωρίας και Πρακτικών. Μια επανασύνδεση, με άλλα λόγια, η οποία έχει να κάνει εδώ συγκεκριμένα, με την ανάδειξη περί σύνδεσης μεταξύ της δογματικής θεολογίας και της μυστηριακής ζωής του σώματος της Εκκλησίας. Του σώματος δηλαδή του ίδιου του Ιησού Χριστού.

Μέσα από μια τέτοια επανασύνδεση άλλωστε, και οι ίδιοι πιστοί θα μπορέσουν να νιώσουν βαθιά μέσα τους το στοιχείο της ψυχοπνευματικής αναγέννησης και τη σημασία περί της επερχόμενης ανακαίνισης της οντότητάς τους εν συνόλω κατά την έλευση των Εσχάτων.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο φυσικά, εννοείται, πως ο κάθε άνθρωπος, θα μπορέσει να αντιληφθεί καλύτερα και τον ίδιο τον σωτηριολογικό χαρακτήρα που προκύπτει διαμέσου της Θείας Λειτουργίας και εν γένει μέσω της λατρευτικής ζωής του εκκλησιαστικού σώματος.

Κάτι τέτοιο εδώ συνακόλουθα άλλωστε, σημαίνει επίσης και την δυνατότητα ο σύγχρονος άνθρωπος να επανοηματοδοτήσει το βίο του και να τον οργανώσει με βάση το θείο θέλημα, σε συνδυασμό φυσικά και με την ανάδειξη της δικής του ελεύθερης και προσωπικής βούλησης, στοιχείο εξάλλου που διαθέτει εκ φύσεως, από τη στιγμή που είναι πλασμένος κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του Θεού. Αυτή η επανοηματοδότηση της ζωής του, είναι το κάτι που ο σύγχρονος άνθρωπος έχει ίσως περισσότερο ανάγκη από ποτέ, αν ληφθεί επίσης υπόψη ο διαβρωτικός ρόλος και το σύνολο των αδιεξόδων που έχουν προωθηθεί στην σύγχρονη εποχή, μέσα από ποικίλες πραγματικότητες της νεωτερικής κοινωνίας.

Με βάση μια τέτοια θεώρηση δηλαδή, η επανασύνδεση της λειτουργικής πράξης με την θεολογική σκέψη και την δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας, είναι δυνατόν σε αυτό το σημείο να εκληφθεί συγχρόνως και σαν ένα είδος θεραπείας στην σύγχρονη συνθήκη αλλοτρίωσης, στην οποία έχει περιέλθει ο σύγχρονος άνθρωπος. Μια τέτοια επανασύνδεση, που μπορεί να αποτελέσει εξάλλου και ως προς το ποιος είναι ο πραγματικός προορισμός του ανθρώπινου όντος (εκείνος, με άλλα λόγια, των Εσχάτων και της Βασιλείας του Θεού) που θα μπορέσει να συντελέσει αποφασιστικά και ως προς την προσέλκυση συγχρόνως περισσότερων πιστών και μελών στο σώμα που έχει ως κεφαλή του τον Ιησού Χριστό. Μια τέτοια προσέλευση με την βοήθεια της λειτουργικής και λατρευτικής ζωής της Ορθόδοξης Εκκλησίας μπορεί να καταστεί εφικτή, ειδικά από την στιγμή που ο θεσμός της Εκκλησίας, όντας φυσικά απόλυτα προσηλωμένος στο «γράμμα» των θεόπνευστων δογμάτων που εκφράζονται ανέκαθεν μέσα και από τα λειτουργικά κείμενα της Εκκλησίας εδώ και αιώνες.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σε άμεση σχέση και με όλα όσα αναφέρθηκαν και πιο πάνω, μια έρευνα, όπως η συγκεκριμένη, είναι αλήθεια το ότι θα μπορούσε να αποτελέσει συγχρόνως το εφαλτήριο για άλλες μελλοντικές έρευνες, σχετικά με την διερεύνηση της σχέσης ειδικά ανάμεσα στην δογματική θεολογική σκέψη της Ορθόδοξης Εκκλησίας και την λειτουργική και μυστηριακή - λατρευτική της ζωή από την άλλη. Μια άλλη προοπτική διαμέσου μιας τέτοιας έρευνας εδώ μάλιστα, θα μπορούσε ταυτόχρονα να είναι και εκείνη περί της ανάδειξης και πραγματοποίησης στο μέλλον και ερευνών, οι οποίες θα είναι συναφείς, πιο συγκεκριμένα, με την εξέταση της θεολογικής σκέψης διαφόρων μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας, ως προς μια τέτοια σύνδεση μεταξύ δόγματος και λειτουργικής και λατρευτικής πρακτικής στον ορθόδοξο κόσμο. Κάτι τέτοιο εδώ άλλωστε, είναι σχετικό και με την συγκεκριμένη περίπτωση της διερεύνησης της σκέψης των αγίων Μάξιμου του Ομολογητή και Ιωάννη του Δαμασκηνού που εξετάστηκε πιο πάνω.

Ως προς την προοπτική νέων μελετών εξάλλου, την ίδια στιγμή, θα μπορούσε κάποιος να λάβει υπόψη του και το ζήτημα περί ανάδειξης μέσα από έρευνες και των τρόπων εκείνων, με τους οποίους θα είναι εφικτή και η προαναφερόμενη επανασύνδεση ανάμεσα στην δογματική θεολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας και την πρακτική της λειτουργικής και της λατρείας της Εκκλησίας. Μια επανασύνδεση μάλιστα, που στην σύγχρονη εποχή της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας φαίνεται να είναι περισσότερο αναγκαία από ποτέ, προκειμένου το ανθρώπινο ον να οδηγηθεί εκ νέου στην ανακάλυψη της μυστικής σχέσης και σύνδεσης με το Θεό και με την προοπτική της αιώνιας σωτηρίας στα Έσχατα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αντωνόπουλος Α., «Ερμηνευτική και θεολογική διαχρονικότητα», στο Α. Αντωνόπουλος, Σ. Δεσπότης, *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, Τόμος Γ', Διαχρονικές συνιστώσες της χριστιανικής θεολογίας στην Εκκλησία*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2008

Βαλαής Δ., *Εκκλησιαστική Ιστορία -Ζητήματα της Β' Χιλιετίας*, εκδόσεις Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη, 2017

Βασιλειάδης Π., *Μετανεωτερικότητα και Εκκλησία. Η πρόκληση της Ορθοδοξίας*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, 2002

Βεργωτής Γ.Θ., «Η Θεία Ευχαριστία του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου και οι κοινωνικές της προεκτάσεις», στο *Πρακτικά ΙΣΤ' Θεολογικού Συνεδρίου: «Ο Ιερός Χρυσόστομος», προνοία και προεδρία του Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμονος του Β'*, Θεσσαλονίκη, 1996, σ.σ. 93 - 115

Γιαγκαζόγλου Σ., «Περί Εκκλησίας», στο Αγόρας Κ., Γιαγκαζόγλου Σ., πατήρ Λουδοβίκος Ν., και Φωτίου Σ., *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, Τόμος Α': Δόγμα, Πνευματικότητα και Ήθος της Ορθοδοξίας*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2002

Γιαγκάζογλου Σ., (2008). «Ευχαριστία, Θεία Οικονομία και Εκκλησία. Θεολογικό Σχόλιο στις ερμηνευτικές αρχές του Νικόλαου Καβάσιλα στη Θεία Λειτουργία», στο περιοδικό *Σύναξη*, τ. 107, σ.σ. 73 - 87

Γιαγκάζογλου Σ., «Το ορθόδοξο ήθος», στο *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας, τόμος Α': Δόγμα, Πνευματικότητα και Ήθος της Ορθοδοξίας*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2002

Γιαννουλάτος Α., *Παγκοσμιότητα και Ορθοδοξία*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, 2000

Γιέβτις Α., (ιερομονάχου), *Η εκκλησιολογία του αποστόλου Παύλου*, κατά τον ιερό Χρυσόστομο, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 1984

Ehrman B., *The New Testament and other early Christian writings: A reader*, Oxford University Press, Oxford UK., 2004

Ευδοκίμων Π., *Η προσευχή της Ανατολικής Εκκλησίας*, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, 1997

Ευδοκίμων Π., *Η Ορθοδοξία*, μετάφραση Α. Μουρτζόπουλος, Θεσσαλονίκη, 1972

Ζηζιούλας Ι., «Από το Προσωπείον εις το Πρόσωπον. Η συμβολή της Πατερικής Θεολογίας εις την έννοια του προσώπου», στο *Χαριστήρια εις τιμήν του Μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνος Μελίτωνος*, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη, 1977

Ζηζιούλας Ι., (Μητροπολίτης Περγάμου), *Η Κτίση ως Ευχαριστία - θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της οικολογίας*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, 1994

Francis P., & Esposito J., *The children of Abraham: Judaism, Christianity and Islam*, Princeton University Press, New York, 2006

GavrilukP.L., *Ο π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ και η ρωσική θρησκευτική αναγέννηση*, μετάφραση Νικόλαος Ασπρούλης, εκδόσεις Εκδοτική Ι. Μητροπόλεως Δημητριάδος, Βόλος, 2022

Glasson F., *The Passover, a misnomer: Th meaning of verb Pasach*”, in *The Journal of Theological Studies*, Vol. 10, Oxford University Press, Oxford, 1959

Θεοδώρου Ε., «Το ζήτημα του αριθμού των Μυστηρίων εξ επόψεως Ορθοδόξου», στο *Θεολογία*, 57 (1986), σ.σ. 370 - 377

Θεοδώρου Ε., *Μαθήματα Λειτουργικής 4*, εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 1979

Θεοδώρου Ε., *Μαθήματα Λειτουργικής, τεύχος Α΄*, εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 1979

Καβάσιλας Ν., *Εις την Θείαν Λειτουργίαν*, ΛΗ΄, PG 150, 452C

Καϊμάκης Δ., *Οι θεσμοί της Παλαιάς Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη, 1995

Καλαϊτζίδης Π., *Ορθοδοξία και Νεωτερικότητα*, εκδόσεις Ίνδικτος, Αθήνα, 2002

Καλλιακμάνης Β., (πρωτοπρεσβύτερος), *Ο Εκκλησιολογικός χαρακτήρας της Ποιμαντικής: Λεντίω ζωννόμενοι II*, εκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη, 2005

Καραβιδόπουλος Δ.Ι., λήμμα «Σκηνοπηγία», στο *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ)*, τόμος 11, εκδόσεις Αθ. Μαρτίνοσ, Αθήνα, 1967

Καρμίρης Ι., *Η δογματική διδασκαλία του Ιωάννη του Δαμασκηνού*, Αθήνα, 1940

Archimandrite Lash E., “Biblical interpretation in worship”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009

Louth A., *Eastern Orthodox Theology*, SPCK Publishing, London, 2013

Μάγειρας Ε., *Καινή Διαθήκη και Εκκλησία*, Αθήνα, 2023

Μακρής Σ.Γ., «Πρόθεσις», στο *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμέλεια έκδοσης Α. Π., Λυγγούρης, τόμος Ι., εκδόσεις Α. Μαρτίνοσ, Αθήνα, 1966

Μαντζαρίδης Γ.Ι., *Χρόνος και άνθρωπος*, εκδόσεις Ι.Μ. Βατοπεδίου, Άγιον Όρος, 2017

Ματσούκας Ν., *Δογματική και Συμβολική Θεολογία, Α΄. Εισαγωγή στην θεολογική γνωσιολογία*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2000

Ματσούκας Ν., *Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατά τον Μάξιμο τον ομολογητή*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα, 1980

Ματσούκας Ν., *Δογματική και Συμβολική Θεολογία. Έκθεση της Ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη Δυτική Χριστιανοσύνη*, Τόμος Β΄, Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, αριθμός 3, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 1998

π. Μεταλληνός Γ., «Η λατρεία της Ορθοδοξίας», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεωσ Ρόδου, φύλλο 38, έτοσ 12º, 2017, σ.σ. 1 -2

Miller P., *The Religion of Ancient Israel*, John Knox Press, Westminster, 2000

Moore C., *Esther*, Doubleday Editions, London – New York, 1971

Μπεκατώρος Γ., «Παρακλητική», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος, 10^{ος}, εκδόσεις Α. Μαρτίνος, Αθήνα, 1967

Νιάρης Κ.Δ., *Ο Απόστολος Παύλος – Απόστολος των Εθνών*, εκδόσεις Αρχύτας, Αθήνα, 2019

Νικολαΐδης Α.Β., «Το ορθόδοξο λατρευτικό ήθος», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017

Νικολαΐδης Α.Β., *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 2011

Παπαβησσαρίων Χ., «Ιωάννης Δαμασκηνός», λήμμα στη *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 9, Στρατηγικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2011

Παπαγιάννης Κ., (επιμέλεια). *Ιερατικόν* (ΙΑ΄ έκδοση), εκδόσεις Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, 2021

Παπαδόπουλος Γ., *Ιστορική επισκόπησις της Βυζαντινής Εκκλησιαστικής Μουσικής*, Αθήνα, 1904

Πάσχος Π.Β., *Ο διάλογος με την Δύση για τον Θεό και τον Άνθρωπο. Η ποιητική θεολογία του Πάβελ Νικολαΐεβιτς Ευδοκίμωφ*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα, 199

Πατρώνος Γ., *Η χαρά στην Καινή Διαθήκη: με αναφορές για μια Ορθόδοξη θεώρηση της Θεολογίας της χαράς*, εκδόσεις Τήνος, Αθήνα, 1983

Σκαλτσής Ι.Π., *Η Θεία Λατρεία. Ιστορική, θεολογική και τελετουργική αναφορά*, εκδόσεις Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη, 2024

Σκαλτσής Π., (2009). «Η θεία Λειτουργία: Συγκεφαλαίωση του μυστηρίου της εν Χριστώ Οικονομίας», στο *Θεολογία*, τόμος 80, σ.σ. 77 - 106

Σμέμαν Α., *Η Εκκλησία προσευχόμενη. Εισαγωγή στη Λειτουργική Θεολογία*, μετάφραση Δ.Β. Τζέρπος, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, 2003

Στάθης Θ., *Οι αναγραμματισμοί και τα μαθήματα της βυζαντινής μελοποιίας*, Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, Μελέται 3, Αθήνα, 2003

Σταμούλη Χ., «Άσκηση και Ευχαριστία», στο *Η γυναίκα του Λωτ και η σύγχρονη θεολογία*, εκδόσεις Ίνδικτος, Αθήναι, 2008

Στεφανίδης Κ., *Εκκλησιαστική Ιστορία: Από αρχής έως σήμερα*, εκδόσεις Αστήρ, Αθήνα, 1970

Stylianopoulos T.G., “Scripture and Tradition in the Church”, in *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, edited by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff, Cambridge University Press, Cambridge, 2009

Σωφρόνιος Σαχάρωφ (αρχιμανδρίτης), «Περί της λειτουργικής προσευχής», στο *Περί Προσευχής*, εκδόσεις Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου, Έσσεξ Αγγλίας, 2017

Ταγαρά Ε., *Λειτουργικά στοιχεία στο έργο των Αποστολικών Διαταγών*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκης, 2010

Taft R.F., & Parenti S., *Storia de la Liturgia di San Giovanni Crisostomo, Volume II, Il Grande Ingresso*, Grottaferrata, 2014

Τρεμπέλας Π.Ν., *Δογματική της Ορθόδοξου Εκκλησίας*, τόμος Α΄, έκδοση 3^η, Εκδόσεις Σωτήρ, Αθήνα, 1997

Φάρος Φ., *Η αλλοίωση του ορθόδοξου φρονήματος*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα, 2002

Φειδάς Ι.Β., *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα, 1994

Φίλιας Γ.Ν., «Το αγιαστικό έργο της Ορθόδοξης Εκκλησίας μέσα από τη Λατρεία», στο *Η Οδός*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, φύλλο 38, έτος 12^ο, 2017

Φίλιας Γ., *Λειτουργική*, τόμος Α΄, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 2006

Φίλιας Γ., *Το βάπτισμα κατά τις λειτουργικές πηγές της Αντιοχειανής Εκκλησίας*, Αθήνα, 1996

Φίλιας Γ., *Λειτουργική. Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15^ο αιώνα)*, τ. Β΄, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 2016

Φιλίππης Α., *Σύγχρονες Διαστάσεις της Μυσταγωγικής Κατηχήσεως (με βάση τις μυσταγωγικές κατηχήσεις του αγίου Κυρίλλου Ιεροσολύμων)*, Θεολογική Σχολή Τμήμα

Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας, Θεολογική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Άργος, 2023

Φούντας Ι., *Ερμηνεία Παλαιάς Διαθήκης*, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα, 2005

Φουντούλης Ι., *Λειτουργικά Α΄. Εισαγωγή στη Θεία Λατρεία*, εκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη, 2003

Ware K., *Orthodox Theology in the Twenty First Century*, πρόλογος Παντελής Καλαϊτζίδης, εκδόσεις Εκδοτικής Δημητριάδος, Βόλος, 2015

Weston K., *Traditions of the healing Church: Exploring the Orthodox Faith*, Weston Counselling, LLC Publications, New York, 2017

Διαδικτυακές Πηγές

Contos L., “Orthodox Theology -An Introduction”, in <https://www.goarch.org/-/introduction-to-the-orthodox-church>

Cooper A., Deification through the Liturgy: The Mystagogia of Maximus the Confessor, in <https://adoremus.org/2022/09/deification-through-the-liturgy-the-mystagogia-of-maximus-the-confessor/#:~:text=Before%20we%20examine%20Maximus's%20Mystagogia,to%20apprehend%20spiritual%2C%20divine%20realities>

Εκκλησία Online «Η θεία Λειτουργία», 5 Φεβρουαρίου 2025, στο <https://www.ekklisiaonline.gr/nea/i-thia-litourgia-2/>

Μάξιμος ο Ομολογητής, Μυσταγωγία, μετάφραση Ιγνάτιος Σακαλής, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι, 1997, στο https://www.myriobiblos.gr/texts/greek/maximos_mystagogia_9.htm

Μωραΐτης Σ.Ν., «Η Παλαιά Διαθήκη στη λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας», 20 Απριλίου 2015, στο <https://www.pemptousia.gr/2015/04/i-palea-diathiki-sti-latria-tis-orthodoxis-ekklisias/>

Orthodox Catechesis, 29/01/1986, in <https://www.goarch.org/-/orthodox-catechesis>

Στανιλοάε Δ., «Σχόλια», στο Μάξιμος ο Ομολογητής, Μυσταγωγία, μετάφραση Ιγνάτιος Σακαλής, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι, 1997, στο https://www.myriobiblos.gr/texts/greek/maximos_mystagogia_9.htm

St Katherine Orthodox Church -Greek Orthodox Archdiocese of America, in <https://stkatherineaz.org/the-holy-mysteries-sacraments>

Πηγές

Βασίλειος Καισαρείας, *Περί του Αγίου Πνεύματος*, 39, Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, 52, Αθήνα, 1983

Γρηγόριος Νύσσης, *Λόγος Μ.*, PG 44, 649C, P. Migne, Paris, 1860

Διδασκαλία Αποστόλων, ΒΕΠ τόμος 2^{ος}

Ειρηναίος Λουγδούνου, *Κατά Αιρέσεων*, PG 1, 721A, .P. Migne, Paris, 1862

Ευχολόγιον το Μέγα, εκδόσεις Αστήρ, Αθήναι, 1970

Ιουστίνος ο Μάρτυρας, *Απολογία Α'*, 67, 3-5, εισαγωγή -μετάφραση -σχόλια Παναγιώτη Χρήστου, στη σειρά *Απολογητές* τόμος Α', Πατερικές εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς, Θεσσαλονίκη, 1985

Ιωάννης Δαμασκηνός, *Κεφάλαιον περί του Αχράντου Σώματος, ου μεταλαμβάνομεν*, β', PG 95, 408C, P. Migne, Paris, 1860

Ιωάννης Δαμασκηνός, *Ομιλία Α'. Εις την υπερένδοξον Μεταμόρφωσιν του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού*, PG 96, 545, J.P. Migne, Paris, 1860

Ιωάννης Δαμασκηνός Έκδοσις ακριβής της Ορθοδόξου Πίστεως, PG 96, 78, J.P. Migne, Paris, 1860

Ιώσηπος, *Εβραϊκή Αρχαιολογία*, 8,4,1,

Μάξιμος Ομολογητής, *Επτακόσια Κεφάλαια περί Θεολογίας*, έκτη εκατοντάς, Κεφάλαιο 33, στο *Φιλοκαλία των Ιερών Νηπτικών*, μετάφραση Αντώνιος Γαλίτης, εκδόσεις Το περιβόλι της Παναγίας, Αθήνα, 1986

Νικόλαος Καβάσιλας, *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας*, PG 150, 452D, P. Migne, Paris, 1860

Νικόλαος Καβάσιλας, *Περί της εν Χριστώ ζωής. Λόγος Α΄*, PG 150, 584D, P. Migne, Paris, 1860

Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως, *Περί παραδόσεως της Θείας Λειτουργίας*, PG 65,849B,P. Migne, Paris, 1863

Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περί των Ιερών Τελετών*, MA΄, PG 155, 181A, P. Migne, Paris, 1860

Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος κατά πασών των αιρέσεων*, ΛΑ΄, PG 155, 156D, P. Migne, Paris, 1860